

Б. УЗССР

10610

МУХТОР АВЕЗОВ

А Б А Й

(Романдан парчалар)

№ 12793

29

„Қизил Ўзбекистон“ ва „Правда Востока“
бирлашган нашриёти
Тошкент—1953

Қозоқ ёзучиси Мухтор Умархон ўгли Авезов 1897 йилда Семипалатинск областининг ҳозирги Абай районида туғилган.

Мухтор Авезовнинг адабий фаолияти 1917 йилдан бошланади. У шу кунгача жуда кўп йирик асарлар яратди.

СССР Министрлар Советининг қарорига биноан, Мухтор Умархон ўгли Авезовга «Абай» романи учун 1948 йилда биринчи даражали Сталин мукофоти берилган.

Биз шу романинг 2-чи китобидан парчалар босамиз.

На узбекском языке

МУХТАР АВЕЗОВ

АБАЙ

(Отрывок из романа)

Объединенное издательство
„Қизил Узбекистан“ и „Правда Востока“
Ташкент — 1953

Қозоқчадан Зумрад таржимаси.
Редактор И. Муслим.
Расҳам В. Қайдалов.

Гехредактор Н. Копиткова.
Корректор Парпиев О.

Р 02762. Теришга берилди 2/1 1953 йил. Босишга рухсат этилди 23/III 1953 йил. Нашриёт № 4326. Тиражи 30000. Қозғоз формати 70×108¹/₃₂ = 2,18 қозғоз листи. Босма листи 5,98. Нашриёт ҳисоб листи 4,72. Заказ № 2951. Баҳоси 1 сўм 20 тийин.

„Қизил Узбекистан“ ва „Правда Востока“
бирлашган нашриётининг босмаҳисаси
Ташкент — 1953

Мақулбойнинг еттиси ўтгунча, Қунанбой Таежоннинг уйида бўлиб, Нурғонимнинг овулига бормади. Шу кунларда унинг ёш хотини уйдан йироқлашиши, Нурғонимнинг бошида кўп можароларни туғдираётган эди. Бу сир тугиладиган, лекин кўп оғир ва чигал можаро. Қунанбой овулининг ша'нида бўлмаган оғир бир тортишув кетаётди. Бу тортишув Ўспон блан Нурғоним ўртасида кетаётди. Икковининг шу кунларда бир-бирига бўлган қасдлиги ноилож пинҳон тугилиб, изҳор қилинмай келаётгани учун яна ҳам кескинлашган.

Кеча Ўспон Абайга етказган хабардаги аҳвол бугун ҳам ўзгармаган эди.

Бозорали Қунанбойни кўргани келди. Қунанбой уни Тўбуқти йигитлари ичида ҳаммадан кўра бошқачароқ ҳисоблаб, ортиқроқ кўрар эди. Ўз болаларига, иниларига қилмайдиган илтифотларни

қилар эди. Ёш йигитнинг суҳбатини яхши кўрарди. Қунанбой Маккадан келгандан буён Бозорали блан учрашгани шу эди. Шунинг учун ҳам бемалол ўтириб, ундан ҳол-аҳвол сўради. Унинг ота-оналари шу кунга қадар ҳам йўқчилик чангалидан чиқолмаганини, айниқса шу кунларда жуда қаттиқ муҳтожликка тушиб қолганларини ҳам эшитди.

Бозорали азаматлиги, мардлиги орқасида камкўсти, фақирлигини бировга айтмай келарди. Лекин Қунанбойдан бирор сирни яширмади. Ҳайдалиб кетган Болағозининг бола-чақалари, тўрғайдек тўзиб, саргардон бўлиб юрганигача яширмади. Унинг эси кириб қолган болалари кунларини ўтказиш учун ўзларига тўқ қардошларининг эшигида хизмат қилиб юрганликларини, уйидаги гўдакларининг бир қошиқ оби-ёвғонга зор эканликларини ҳам қолдирмади.

Эри ҳурмат қиладиган бу азамат йигитдан Нурғоним ҳам ўзини тортмасди. У Бозоралига атаб, турли-туман кийим-кечаклар тиктираётир. Нурғоним ҳали ҳам Бозоралининг гўзал сиймосига, унинг шердек, келишган ва кўркам қадди қоматига ўша қизғин дўстлик блан боқарди. Унинг ҳаётидаги, ҳечқачон қадри йўқолмайдиган бирдан-бир азиз одами — шу меҳмон. Ўзининг бундай қилишига бу овулдаги ўзга одамларнинг нима дейиши, қандай қарашига парво ҳам қилмас эди. Ўспоннинг жини қуришиб, орқасидан сўйиб-сотиб

юрганини бирнеча бор эшитган бўлса ҳам, этибор бермай лабларини чўччайтириб, «вос-вос» деб қўяқоларди, холос.

«Бозоралига кийим тиктиргани нимаси? Бу қандай расволик? Жўрттага билсин деб қилаётгандир-да? Бундан ҳам зўр шоҳид борми?» деган гаплари етиб келганда ҳам Нурғоним қисилиб қимтинмади. «Нима деса дер, қўлидан келганини қилсин!» деб баттар ўчакишди. Энсаси қотиб, Қунанбойнинг буйруғи блан тиктираётганини айтишга ҳам эринди.

Нурғоним кеча кечқурун Ақлбойни кўл бўйига юборганда ҳам Ўспонни синамоқчи бўлиб, унинг жинига тегиш учун ўсмоқчилаб жўрттага юборган эди.

Ўспоннинг дағаллигини Ақлбой оқизмай-томизмай етказди. Лекин баланд қоматли танноз Нурғоним на хафа бўлди-ю, на сиқилди. Кўнглига ҳам келтирмай, сиртига ҳам юқтирмай, боягисидек юраверди. Гарчи Ўспоннинг Абай олдида ҳам уни кесатиб-нуқатишини эшитгани шу бўлса-да, ундан ҳам хижолат қилмади. Ичидан: «Абай жиловини Ўспоннинг қўлига бериб қўядиган бўлса, уни ҳам кўрарман!» деяётгандек бир вазият олди, холос. Шу кайфиятда икки-уч кун ўтди. Ўспон ҳали ҳам аламига чидолмай, ғижиниб юрарди. Бугун эрталаб суғоргани олиб келинган молга суз қуйдириш учун ўтиб кетаётиб, Нурғоним блан Бозоралининг уйда ҳазиллашиб, қаттиқ кулиша-

ётганини эшитиб қолди. Шу баҳона бўлди-ю, Нурғонимнинг уйдан чиқиб сув олмоқчи бўлиб келган ёш келинчакка ҳайқариб:

— Қайт ҳозир! Бу қудуқдан Нурғонимга сув берилмайди. Олдирмайман, қудуғимни харом қилдирмайман. Йўқол, бориб айт! Бундан буён шу қудуққа Нурғоним учун сувга келган кишининг бўйинини узиб ташлайман! — деди.

Бунинг устига, ҳалиги келинчакка эшитдириб, новга сув қуяётган Масоқбой, Дарқон каби бир-неча эркакларга қараб: «Кечаю-кундуз шу қудуқнинг бошидан нари кетмай, қўриқлаб туринглар! Нурғонимга бир қултум сув берманглар!» деди.

Успон кун бўйи ҳормай-толмай қудуқ бошида юриб, ўз буйруғини жойига қўйди. Шу куни Нурғонимнинг овули бир томчи сув ололмади. Успон қўлига йўғон қамчи олиб, гоҳ қудуқ бошида ўтирар, гоҳ катта тўриқ отига миниб, Нурғоним овулидан сувга келаётган битта-яримта одам кўришиб қолса, ўшқирганича олдиға солиб ҳайдарди. Ба'зиларини қамчи блан савалаб, қувлаб ҳам юборди. Кечга томон овулдан анча наридаги катта сувга туя блан бориб, бочкалаб сув олиб келаётган иккита кекса хотинни кўришиб бланоқ, Успоннинг ўзи уларнинг йўлини тўсиб, туяга ортилган сувни бочкаси блан ағдариб юборди-да:

— Нурғонимга бориб айт. Бозоралини жўнатмаса бир томчи сув тоттирмайман, ташналикдан қотириб ўлдираман. Жони борида ҳозир Бозор-

алини жўнатсин. Бир катта можаро чиқишини ис-
тамаса, энди бас қилсин! — деди.

Кечаси ҳам сув бермади. Тонг отиши блан яна
шу аҳвол бошланди. Бугун Ўспон тутоқиб, қоп-
қора унниқиб кетган, ўтиргани жой тополмас,
титроқ босиб, ёрилиб кетгудай бўлиб юрган эди.
Нурғонимнинг уйи блан бутун овули энди ҳақи-
қатан ҳам бир қатра сувга зор бўлди. Унинг усти-
га, Ўспоннинг бу қилиғи ишнинг очиқдан-очиқ
душманликка юз тутганини кўрсатарди. Ғийбат-
лар кимнинг бўлса-да, номини булғаб обрўйини
тўкади. Икки тараф ҳам хатарга қадам қўйди.

Ғайратли Нурғонимнинг ғазаби ҳам бугун
Ўспоннинг ғазабидан қолишмасди. Бозоралини
жўнатмади. Жўнатиш уёқда турсин, меҳмонга
кечадан буён бўлаётган ёвлашишнинг шарпасини
ҳам сездирмади. Эшикда юрганда жони халқуми-
га келиб қовоғини солса, уйга кирганда ҳеч гап-
дан хабари йўқ кишидек, гул-гул ёниб, чақчақлаб
куларди. Бозоралини еру-кўкка қўйгиси келмай,
атрофида парвона бўларди. Бозорали эса, эшик-
да бўлаётган можароларнинг ҳаммасини оқсоч
хотиндан аллақачон билиб олган эди. Лекин у
ҳам ўзининг тепса тебранмаслиги, саботлигига
бориб: «қани нима қилар экан?» дегандек Нур-
ғонимнинг қилаётган ишидан завқланиб унинг
авзойига зеҳн солиб ўтирарди-ю, ёрилиб гап оч-
масди. Шундай қилиб, ички дард сиртга тепиб
ора бузилаётганда, чошгоҳга бориб Нурғоним

бундай пайтларда унча-мунча аёлнинг қўлидан келмайдиган бир кескин қарорга келди.

Бу овул кўмкўк майсали созлоқ ерга жойлашганди. Қаерни қазилса, ўша ердан сув чиқиб, қудуқ бўларди. Нурғоним шуни ўйлаб, хизматдаги қўшнилардан учта йигитчани бошлаб келди-да, ошхона ўтовига кирди. Ўша ердаги келинчакка айтиб, ўтовнинг ўртасидаги ўчоқни олдириб ташлади. Ҳалиги йигитчаларга:

— Худди мана шу ердан қудуқ қазинглар! — деб буйруқ берди.

Йигитлар Нурғонимнинг рад этиб бўлмайдиган буйруғини бажо келтириб, айтган ердан қудуқ қазийбошлашди. Нурғоним бамайлихотир юрар, косасидан хиёл ирғиб чиққан қопқора шахло кўзларини ўйнатиб куларди. Ҳечнарсa кор қилмайдиган нурли юзида қасос ва масхаралаш очиқ акс этгани ҳолда:

— Қўдар қулдек¹ зўравонлигига, кучига ишонган Ўспон, ўзининг аҳмоқ бўлиб қолганини тезроқ билсин. Қудуқни тез-тез қазиб, самовар қўйиб юборинглар! — деди.

Ошхонадан чиқди-да, кўркам ва сумбатли қоматини кўз-кўз қилиб, ўзгача бир таннозлик блан керилганича оёғини битта-битта босиб, ўз уйига қараб кетди. Унинг сочидаги оғир чўлписи, гўё

¹ Қўдар — «Қўзи-кўрпеш ва Баян сулу» поэмасидаги зўравон, ўзининг кучига ишониб иш тутадиган шахс. — Ред.

Ўспондан кулаётгандай, салмоқ блан шилдир-шилдир қилиб борарди. Нурғонимнинг шунчалик мардлик ва чин садоқатни кўрсатадиган бу иши кейинчалик шу атрофдаги хотинларнинг оғзида афсона бўлиб қолди.

Шу кунларда Қўриқдаги овуллардан ўн беш чақирим нарида худди шу Қўриқ сингари текис дала, салқин қўнис Эралида муҳим воқиалар рўй бераётган эди. Ашшисунинг сувга сероб жойини Эрали деб атайдилар. Эрали бу йил кўкламда ўз соҳилига ғоят говжум элни, юздан ошиқ овулни чорлаган эди. Бу ерда: Ирғизбой, Бўкенши, Жигитек, Котибақлар бор. Бу ерга яқин жойдаги, узоқдан кўриниб турадиган баланд Ўрда тоғида қишлайдиган Мамайлар ҳам бу йил Эралида. Мана бу Эралидаги элнинг устига сайлов келди. Бу — бўлис сайлови эди. Кўп овуллардан четроқ ерга қаторлаштириб йигирма-ўттизга яқин оппоқ ўтовлар тикилди. Уйларнинг шундай бир тартибда тикилиши уларнинг бадавлат овулнинг уйлари эмас, балки тўй, ёки ош бериш учун ҳозирлик кўраётган, ё бўлмаса катта бир амалдор — улуғнинг келишига атаб тикилганлигини кўрсатиб турарди.

Тикилган оқ уйларга бу гал келиб тушиб, сайлов ўтказадиган улуғ, шунчаки сайлов ўтказиб кетадиган «крестьян начальниги» эмас, Семей уездининг начальниги эди. Ўяз¹ ёнига бир тўда

¹ Ўяз — уезд начальниги.

стражник, урядникларни, икки крестьян начальнигини олиб келди; булар бирқанча извошларга тушиб, қўнғироқларини жаранглатиб, олди-орқаларида рус қозоқ ясовуллари от ўйнатганлари ҳолда, ас-аса, дабдаба блан келишди. Шу ўлканинг бир четига қадами етиши блан йўлда дуч келган: Қизил адир блан Чинғиз уездларининг икки старшинига яхшилаб дарра урдирипти. Эл-га унинг ўзи блан бирга халқнинг юрагини орзиқтирадиган дағ-дағаси ҳам етиб келди. Ҳозир Эралида ўтирган икки бўлисга қарашли элнинг қуми-тупроқдек халқи ўртасида бу ўяз: «Тентек Ўяз» деган ном чиқарди.

Абай Оқшўқидан келаётганда, Эрали бўйида улуғларнинг уйига яқин ерда турган бир қашшоқ овулнинг қошига келиб тўхтади.

Бу овул бадавлат овулларга қараганда, кўриниши бошқача, тузилиши бўлакча кўп уйлик овул. Уйларнинг деярлик ҳаммаси қурум босган, йиртиқ-ямоқ наमत блан ёпилган кўҳна уйлар. Бир қарашдаёқ бир парча ерда тиқилишиб турган муҳтож эл эканлиги кўзга ташланиб турарди. Бу атрофдаги овулларнинг ичида уйининг сони кўп бўлган овул шу. Ўттиз-қирқ хонадондан иборат. Атрофида боғлоқлик турган қулун ҳам кўринмайди. Қўтан ўртасидаги қўй ётадиган жой ҳам кичкинагина. Овулнинг атрофида қорамол ҳам сийрак. Камбағалликнинг шафқатсиз чанғалида сиқилган овул экани яққол кўриниб турарди.

Абай бу овулнинг кўп эллардан ташкил топган, «кўп жотоқ» деб аталадиган овул эканлигини биларди. У эрта кўклам қистов солгали Оқшўқига кўчиб келганда, қишдан қийналиб чиққан ўша жотоқларнинг: Дандибой, Эреной деган кексалари Абайдан ёрдам сўраб келишиб озроқ озиқ-овқат олиб кетишган эди. Шунда улар Абайга ўзларининг кимлигини, ҳол-аҳволларини ҳам айтишган эди.

— Жотоқ деган бир тоифа элмиз. Бир четимиз — қишда Бойғабил Миялида қишлайди. Бир тўпимиз — мана бу ўзингга яқин Қиндик, Шўлпоннинг ланоҳига тиқилади. Бу жотоқлар қирқ уруғдан қуралиб, ташкил топган эди. Ўрдадаги Мамай элидан ҳам, Чинғиздаги Кўкше элидан ҳам бор. Йўқчилик қанотини синдириб, қипяланғоч гўшт бўлганларнинг кўпи шу ерда. Қиш кунларида кўпинча сой-сойнинг бағрига тиқилиб, буқиниб тирикчилик қиламиз. Кўклам чиқиб, йилт этиб куннинг кўзи кўринди дегунча уч тўрт уй бирлашиб, бор кучимизни сарф қилиб, ер тирма-лаймиз. Ер кўкрагини эмсак меҳнат зойи' кетмас, ҳеч бўлмаганда тамаддиқ топилар деб, экин экишни касб этдик. Қошимизга келиб қистов солганингда, эллик қилиб кўмаклашсак бўлар эди. Ишга ярайдиган йигит-ялангларимизни хирмон совириш, лой қилишдек хизматинг бўлса юборамиз. Агар керак бўлса айтавер! — дейишган эди.

Абай Дандибойнинг гапларидан: одамгарчи-

лиги жойида экан, деб баҳо берган бўлса ҳам, у вақтда улардан кўмак олмади.

— Жотоқ бўлганингиздан кейин тирикчилигингиз экин экиш блан ўтар экан. Баҳор фасли сизларнинг оғир меҳнат қиладиган пайтингиз. Экинингизни экиб олинг. Усиз ҳам озгина кучингизни мен бўлмайин. Одамгарчилигингиз учун раҳмат. Қўрани бўлса, шу ердагиларнинг ўзи солса ҳам бўлар. Лекин мен ўзимни сизлардан четга тортмайман. Ер биров селгигандан кейин овулингизга ҳам бориб келаман. Эсончилик бўлса, тотув қўшни бўлармиз. Қариндош-уруғларга салом айтинг! — деб юборган эди.

Ўша гапдан кейин Абайнинг бу ерга келгани шу эди. Сайлов бўлаётган жойга бормай аввало шуларни кўриб кетай, деб жотоқлар томонига қайрилганди. Эрбўл иккови қиялаб йўл солиб келаётиб, бир-бирига: «Бунчалик кўп эл кимлар экан?» деб, келишаётган эди.

— Жотоқлар шулар бўлса керак. Ёпирим, йўқчилик қандай аҳволга солган-а, бу элни. Овулнинг четидаги ана у тўп-тўп бўлиб сочилиб ётган нима экан, — деб, Абай отининг бошини тортиб, Эрбўлни ҳам тўхтатди.

Абайнинг кўзи тушган четдаги уйларнинг ўрнида тўп-тўп бўлиб уйилиб ётган увадалар ғоят ғариб ва аянчли аҳволда турган эди. Кичик-кичик, қопқора қурум босган капачалар ҳам кўринарди. Бази ерларда эски кажавалар, синиқ

агарлар, синиқ каравотлар, чурук-чорик уй анжомлари бошпанасиз сочилиб ётарди. Мана шу ўйилиб ётган увадаларнинг орасида қилтираб бошлари кўриниб турган болалар, йиртиқ-йиртиқ кўсқи тўн ва чакмонлардан қолган эски-тускиларга чулғаниб юрган ранги сомондек чол-кампирлар кўзга чалинади. Бу кўринишга Эрбўл ўзича маъно берди.

— Эралида довул жуда қаттиқ бўлар эди. Шувулнинг кўпчилик уйлари йиқилиб тушганми дейман. Ана у томонини қара, деярлик ҳаммаси бошпанасиз қолипти-ку! — деди.

— Қани юрчи, бориб билиб келайлик. Буларга нима бўлган ўзи! — деб, Абай ўша кўп уйли қашшоқ овулга қараб кетди. Буларнинг олдидан узун хасса тутган, соч-соқоллари оппоқ кекса бир одам чиқди. Унинг яланғоч этига кийган чакмон илма-тешик бўлиб кетган, озғин юзини беҳад ажин босган эди. Бу чол Даркембой экан. Йигитлар уни танишлари бланоқ отдан тушиб, салом бериб сўрашганларича, яқин ердаги бир қапа ёнига келишди.

Даркембой шу жотоқларнинг ичида эканлигини Абай билмас эди.

— Даркембой, сен ҳам жотоқларнинг ичида эдингми? Нечук бу ишдан мен бехабар қолдим? — деди.

Даркембой аввал индамасдан туриб, кейин сўз қотди.

— Сен хабарсиз қолишингнинг сабаби шуки, мен буларга яқинда келиб қўшилдим. Эндиги қолган ҳаётимда маконим ҳам, юртим ҳам шу эл! — деб, бошлади-да гапга тушиб кетди...

— Шу ерда ўтирган қирқ уйли қашшоқларни сурасанг, ҳаммаси ҳам менга ўхшаганлар экан. Суюндик блан Сугирнинг моли бор деб, уларнинг кўчига эргашиб кўчаман деб юриб, куп умрим сарсонгарчилик блан ўтди, лекин бирон наф бўлмади. «Куч-қувватинг борида сўйлимни кўтарган эди, овулимнинг четида ўтирган соқчи эди, қиш бўлса молимнинг қўриқчиси эди, энди кексайиб, путурдан кетганда, меҳнатининг роҳатини ҳам кўрсин. Кексалиги ҳам кам-кўстлик, муҳтожлик блан ўтмасин» дегундек одам топилмади. Мана энди қарасам, ҳаркимнинг ўз йўли ўзига экан. Эндиликда синиқ эгаримни орқалаб тентирашни қўйиб, мана шундай эл орасидан паноҳ излаб келдим. Шулар қандай тирикчилик қилаётган бўлса, мен ҳам шундай тирикчилик қилишга қарор қилдим! — деб, ўзининг ғариб аҳволини ғамгинлик блан изҳор этди. Эрбўл:

— Бу элнинг ичида бирорта қариндош-уруғинг борми ёки йўқми? «Заҳар ютсанг ҳам эл-уруғинг блан бирга ют» деган гаплар бор эди. Ўз тўпингдан айрилиб, бу ерга келганда, кимга орқа қилиб келдинг? — деди.

Эрбўл ҳам Бўкеншилардан бўлгани учун Даркембойдан қардошларча койиган бўлиб гапирди.

Даркембой Эрбўл блан гап талашиб ўтирмади.
Абайга қараб:

— Бўкенши блан Бўрсоқ элида менинг жонкуярим ҳам, яқин одамим ҳам йўқ. Жонкуярни бу ердагина эмас, ўша тумонатдек сержамоа Бўкеншининг ўртасида ўтирганимда ҳам кўрганим йўқ. Энди қариндош деганимда, шу ердаги қирқ уйликнинг ҳаммасини назарда тутаман. Булар бир отадан тарқамаган бўлса ҳам, тирикчилиги бир хил бўлган қариндошларим. Буларнинг ҳаммаси ҳам кўрган куни, чеккан жафоси блан менга қариндош бўлган одамлар, — деди.

Эрбўл ялт этиб, Даркембойга қаради-да:

— У нима деганингиз? — деди.

Даркембой яна Абайга қараб:

— У шундай деганим-да. Худди шундай, Абай! — деди.

Яна бир нафас жим қолгач, қўлидаги хассаси блан қатор турган кулбаларни бир сидра кўрса-тиб чиқди. Даркембойнинг эндиги сўзларида ба'зан истеҳзоли кесатиқ эштиларди. Лекин уни ҳам совуққонлилик қилиб, вазминлик блан сўзларди.

— Бу ерда жамийки Ирғизбойлар ичида ҳозир бойиб кетган Оқбердисига, Мирзатойига, Қунакенгнинг овулига — ўзларингга, қишин-ёзин чўпонлик, хизматкорлик қилган бир тўп Анет, Қоработирлар бор. Бир вақтлар Бўжей, Бойдали, Тусипларга молбоқар, хизматкор бўлган бирқанча одам ҳам бор. Котибақ элидан — Бойсолнинг

хизматини қила-қила барака топмай элдан айрилиб, тентираб келганлар бор. Кўкшедан, Мирза, Мамай элидан тўпини ташлаб, панд еб келганлар бор. Буларнинг ҳаммаси ҳам менинг ўзимга ўхшаш икки қўли бир тепа бўлганлар. Ота-онаси, ота-бобоси, авлод-аждодидан тортиб, умри бировнинг эшигида ўтган бир умр ёлчимаганлар. Шу жиҳатдан ҳам булар менга қариндош. Бу элда ким бор десанг, кекса Даркембой, эти бориб устихонига ёпишган чол Дандибой, дард мажруҳ этган кекса Эренойлар бор. Ҳаммаси ҳам куч-қувватдан қолган бечоралар. Кўпчиликнинг меҳнатга ярарлик ўғли ҳам йўқ. Азаматлари бойларнинг моли орқасида юриб дардга чалиниб нотавон бўлиб қолишган. Умр бўйи куч ва ғайратларини оқ қорда, кўк музда, даҳшатли бўронларда сарф этганлар. Бойдан мақтов эшитиш, бойвуччадан бир коса ёвғонни ортиқ ичиш учун жони-жаҳди блан хизмат қилиб, ниҳоят ҳолдан кетиб, қилтираб қолганлар. Бирининг ўзи нотавон, бирининг кампири. Бошқа бирининг боласи касалманд бўлиб ишдан чиққан. Шу уйларнинг кўпига кириб қарасанг, бири қариб чўкиб қолган, бири ёшлиги сўниб, хазон бўлган. Биттаси бод касалига йўлиққан, биттаси сил дардига мубтало. Бири кўздан айрилган, яна бири синиқ кемтик бўлиб қийшайиб кетган, майиб-маймоқлар. Қисқаси, мана шу хилқа-хилқа наमतлик, кўҳна кулбалардек тўзиб, оло бўлган юзларча ҳаётни кўрасан. Ҳалиги Қу-

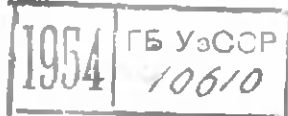
нанбой, Бўжей· Бойсол, Суюндик, Сугир, Қоратойларнинг кўчига эргашаолмай, хизматига ярай-олмай қолганлар. Ўшалар кўчганда ташлаб кетадиган синиқ эгар, тешик челақ, эски тўқимлари бўлар эдику, булар ҳам шундай бир гап-да! — деб, аския қилиб кулди.

« — Хўш, менинг ўшалардан нима фарқим бор? «Заҳар ютсанг ҳам эл уруғинг блан ют» дединг-ку ҳали Эрбўл. Ҳозирги аҳволимда менинг қариндошларим шулар. Уруғим ҳам, уроним¹ ҳам шулар блан бир! — деди.

Абай, Даркембойнинг гапларидан қаттиқ ўйланиб қолиб, дам қовоғини солар, дам ғазаб ичида тўлғониб тумоғини қўлига олар, ўтиргани жой тополмаётган кишидек типирчиларди. Даркембой томон хиёл энгашиб:

— Эй, Даркембой! Йўқчилик блан ёвузлик бутун элнинг ичини кемираётир-ку. Сенинг кўзингни шунқор-қироннинг кўзидек очиб қўйган ана шу гаплар экан-да. Қозоқнинг сўзамоллари, устига сув қуйсанг тўкилмайдиган йўрғалари, қизил тилдан асал томизадиганларнинг нима кераги бор! Сўзнинг қуввати ҳақиқатда дейдилар-ку. Мана шу, сен айтаётган ўтдек ёндириб юборади-

¹ Урон — илгари қозоқларда ҳар авлоднинг ўз урони бўларди; бу ўша авлоднинг сулоласидаги машҳур, ҳукмронлик қилган одамнинг номи бўлиб, ўша ном айтилганда, унинг авлодидан бўлганларнинг ҳаммаси оёққа туриши керак. Р е д.

ган ҳақиқатларга қайси Қунанбой, қайси Суюндиклар жавоб бераолади? Юрагида ўти бўлган бир мард одам бўлса, «буларнинг ҳаммасини йиғиб туриб, ёлғиз Даркембойнинг ўзи енгди» демасмиди? Бўйинини қимирлатмай туриб, юлиб олди деб эди-ку. Ўзингнинг кўзинг очилиши блан бирга, менинг ҳам кўзимни очдинг десам бўлади! — деди.

Шу чоқ буларнинг олдига бир тўп одамлар келишди. Уй-уйдан: ба'зилар қурум босган капалардан, ба'зилар бошпанасиз сочилиб ётган чурук-чориқ увада орасидан чиқиб биргалашиб келишди. Шулар келгандан кейин, Абай бу овулнинг шу аҳволга тушишининг сабабини сўради.

— Хўш, мана бу рўзғори ҳар ер-ҳар ерда тўп-тўп бўлиб бошпанасиз қолганлар кимлар? Бир уйлик эмас, бирқанча уйликнинг аҳволи шундай кўринади-ку. Бу уйларни довул қоқиб кетганми? Ана у гўдаклар, чол ва кампирлар мутлақо бошпанасиз қолипти-ку! Нега бундай бўлади? — деди, янги келган жотоқларга қараб.

Келганларнинг ичида Абай аввалдан танийдиган Дандибой, Эреной сингари кексалар, яна озғин, ранги-рўйини олдириб қўйган, кийимлари титилиб кетган, икки-учта ўрта ёшли одамлар оғзига носвой солган, ранги заҳил, қовоғи солиқ йигитлар ҳам бор. Буларни Абайнинг ёнига бошлаб келган жотоқлар эмас, шу ерга меҳмон бўлиб

келган Абулғози экан. У Абайлар блан сўрашиб бўлгандан кейин, ҳаммадан олдин келиб унинг ёнига ўтирди. Абайнинг ҳалиги саволига Дандибой жавоб бериб:

— Довул қоққанми деяпсан-ку, чироғим, Абай! — деб, истеҳзо блан бир кулиб қўйди. — Чиндан ҳам довул қоқди. Довулга учрамаса, шунча уй бирданига шу зайлда вайрон бўлармиди?! Ўша, довулга учради-да. Лекин худонинг довулига эмас, улуғларнинг, бўлиснинг довулига учради. Ана у ердаги, Ўязга атаб тикилган оқ уйларнинг бу томонида, алоҳида турган ўнтача кўҳна уйни кўраётирсанми? — деб, ияги блан улуғлар учун тикилган уйларнинг чап томонига ишора қилди. Абай блан Эрбўл эндигина пайқашди. Ўша оқ уйлардан овлоқроқ ерда бирнеча кўҳна уй. гўё бош қўшиб маслаҳатлашаётгандек, кичкина яйдоқ ерда тўпланиб турарди.

Абайлар ўша уйларни кўришгандан кейин, Дандибой улуғни боплаб бир ҳақорат қилиб олди-да:

— Ётиш-туришига оқ уй керак. Оёқости қилиб, масхаралашга бизларнинг кўҳна кулбаларимиз керак бўлипти-ку.

Эрбўл бу гапга тушунолмай:

— Оёқости қилгани, масхаралагани нимаси? — деди.

Эреной бошлиқ тўпланиб турган камбағалларнинг ҳаммаси теварак-атрофдан:

— Бу оёқости қилмаганими, жазолаган одамларини қамайдиган авахта қиламиз деб ба'зибир уйларимизни олди.

— Ба'зи уйларни ошхона қиламиз деб олди.

— Униси ҳам майли-я, худди бутун бошлиқ 'Эрали даласи камлик қилгандек, улуғларга ҳожатхона қиламиз деб яна бирқанча уйларимизни олди.

— Бу ишларнинг ҳаммасини бўлис блан чопарлар, бир-биридан муттаҳам старшинлар қилаётир.

— Бу муттаҳамлар тўдаси қачон йўқолишини ит билади. Касал кампирларимиз, майиб-маймоқ, оқсоқ-тўқсоқ оталаримиз бор эди. Чурук-чорик увадага чулғаниб ўтиришлари ана у. Ҳаммасининг бошпанасини йиғиштирди-ю, олди кетди-а! — дейишди.

Абулғози Абайга бу ердагиларнинг арзи-додини очикроқ қилиб гапирди.

— Худди эндиги бўлис блан бий мана шу жотоқлардан сайланадигандек, бор оғирликни шуларнинг устига ташлашипти. Ҳатто буларнинг розилигини сўраган киши ҳам бўлмапти. Мойбосар буюрипти-ю, чопарлар келиб ҳамаёқни остин-устин қилиб, юлиб-юлқиб, олиб кетаверишипти,— деди.

Абай, атрофида ўтирганларга қараб:

— Тухмати ўзига эди, сизлар нега бердингиз? — деди.

Шу он булар ўтирган ерда, сочилиб ётган эски-туски уй рўзгорларининг нариги четида йиртиқ чакмонга ўралиб ётган, чакка томирлари кўмкўк бўлиб қабариб чиққан иккита кичкина бола бевозта бўлиб инграшди. Иккови ҳам касал экан. Ўша, ҳурпайган қўнғир сочлари орасидан бош териси сарғайиб кўринаётган тўрт-беш ёшлардаги болаларга Абайнинг кўзи тушди. Болалар инқиллаб-инқиллаб яна тинчланганда, уларнинг икки кўзига, лабларининг четига, қулоқларининг ичига кириб, уймалашаётган пашшаларни кўрди, шунга қараб туриб:

— Кўзларини пашшага талатиб... у сиз ҳам ҳолатдан кетган оч, яланғоч халққа шунчалар зулм қилишга нима ҳақи бор экан-а, барака топмагурларнинг? Даркембой, сенинг аввалги ғайратинг, ғазабинг қаерга кетди? Чопарларини бош-бошига уриб, ҳайдаб юборсанг бўлмасмиди, — деган эди, жотоқлар:

— Ийе, у нима деганинг... Унга қулоқ солай деб туриптимиз?

— Тепамизга келиб ўдағайлаб турса-чи?

— Чопармон эмас, савармонлар-ку! — дейишди.

Жотоқларнинг ҳаммаси бирдан гап бошлаб, Абайга арзи-ҳол айтишларининг тагида гап бор эди. У гапни ҳайрон бўлиб турган Абай блан Эрбўлга Даркембой ётиғи блан, батафсил айтиб берди.

Бундан ўн кун аввал Абулғозини ёнига олиб Бозорали шу ерга келган экан. Афтидан, у, Қунанбойнинг овулига шу Эралидан борган бўлса керак.

Шунда Даркембой Бозорали блан хўп ҳасратлашиб, Эралида ўтирган кўп жотоқларнинг ҳоли-аҳволини унга айтиб берипти. Бозорали блан Даркембой, бирининг ёши улуг, бирининг ёши кичик бўлгани блан, иккови ҳам мард, ҳамиятли, яна ўткир зеҳнли одамлар бўлгани учун, учрашди дегунча бир нафасда топишиб, суҳбатлашиб кетишар экан. Даркембой:

«Кимсасиз саҳрода бўри ёлғиз бўлса ҳам, тап тортмайди» деганларидек у ҳам йигитларнинг шери бўлгандан кейин, мен ҳам унга яқинлашиб, кўнглимдаги бор гапни ўшанга етказақолгим келади!» дер эди.

Бозорали уч кун шу ерда туриб Жигитек, Бўкенши, Қотибақ, Мамай, Кўкше элларидан чиққан жотоқларнинг ҳаммасининг уйига бирма-бир кириб, уларнинг ҳол-аҳволидан хабар олиб чиқипти. Бетобларнинг кўнглини сўраб, соғларга йўл-йўриқ кўрсатиб маслаҳат берипти. Бирининг уйидан айрон, бирининг уйидан пишлоқнинг зардобини ичса ҳам, ўзини гўё зиёфатда бўлгандек тутипти. Ҳаммаси блан суҳбатлашиб, кўп ҳасрат ва қайғуларига қулоқ солиб, ҳамдард бўлипти. Сержамоа жотоқларнинг кўнглини кўтариб, яхши-яхши куйлардан куйлаб берипти. Шундай қи-

либ, ширин суҳбатлар ўтказиб, юпин кўҳна кул-баларнинг яқин дўсти бўлиб кетипти.

Бозорали доимо от устида юргани учун, Даркембойга Тўбуқтининг бирнеча ерида шуларга ўхшаш жотоқлар борлигини айтиб берипти. Дўғолонг бағрида Соқтўғалоқ, Тосбўлат элининг жотоқлари борлигини, Билда, Киндикда — Анет, Бўкенши, Котибақлардан чиққан жотоқлар. Ўрдада — Мамай жотоғи, Мияли Бойғабилда — қирқ уруғдан қуралган жотоқлар борлигини ҳам айтиб берипти. Яна Чинғизнинг нариги томонида, Боқонос бўйидаги Керей элидан чиққан жотоқлар борлигини ҳам билар экан. Кўкенда. — Уоқ элидан чиққан, «Қирқ уйли» деб аталадиган, яна Семейдан бир бекат беридаги Жалпоқда, Болтўроқда сон-саноқсиз жотоқлар борлигини ҳам айтиб берипти. Бозорали буларни шунчалик айтиб беришлик учун эмас, буларга ўша жотоқларнинг турмушидан мисол келтириш учун гапирган эди. Унинг айтишига қараганда, Керей-Уоқдан, Бура-Мотойдан, Иртиш бўйидаги эллардан чиққан жотоқларнинг деярлик ҳаммаси деҳқончилик блан шуғулланишар, қишин-ёзин тинмай меҳнат қилиб, деҳқончилик орқасида кун кўришар экан. Бу ердаги жотоқларга ҳам Бозорали шундай қилишни маслаҳат кўрипти.

— Ер кўкрагини эм. Икки-уч хонадон бири-киб, бир ер икки ерга¹ деҳқончилик қилсаларинг

¹ Бир десятина, икки десятина ер ма'носида. — Р е д.

ҳам, ер тирмалаб бор куч-қувватингни шунга сарф қил. Шу ерда бўш турган кузаклар, булоқ бошилари, турли қўнислар кўп-ку. Ёз бўйи ёлғиз ўроқ блан бўлса ҳам пичан ўрларинг... Аслида Чинғиздан кўчиб, Семейга яқинроқ ерга бориб турсанглар яна ҳам яхши бўларди. Чунки бозорга яқин бўлгандан кейин ортиқча пичанинг борми, сомонинг борми, бозорга ташмалаб, чой пули чиқариб турар эдинг. Сенлардек қаширға тирноғи йўқ қашшоқлар учун ўша ердан дурустроқ жойни отанг ҳам топиб бермайди. «Эл ораси олтин бешик, олтин бешик» деб, умидвор бўла-бўла, мана бор куч-қувватдан ҳам айрилдинглар-ку. У, борларга бешик. Ҳукмрон блан зўравонларга бешик. Қардошлар очимиздан ўлдирмас, бир кун бўлмаса, бир кун кўзим очилар» деб, беҳуда умидлар блан тинкаси қуриб, ўзини олдириб қўйганларинг озми? Ўз элим — Жигитекдан марҳамат кўрмай, бир умр ёриб-ёлчимай, шу ерга келиб ўтирган Жигитек жотоқларини мен билмайманми! Шу кўп уйли жотоқлар, ҳамманг ҳам ота-онангдан тортиб, ҳарбиринг ҳар элнинг бир киборига бор кучинг, бор қувватингни, соғлиқ ва навқирон ёш умрингни ҳад'я қилиб бўлдинг. Энди туналиб қип-яланғоч, нотавон бўлиб қолган чоғингда, эсинг ўзингга келиб, шу ерга келибсан. Келганда ҳам ҳаққа таяниб келибсан. «Фалон ерда тилла

бор, борсанг бир пақирлик жез ҳам йўқ» деган гапнинг ма'нисига ҳамманг ҳам хўп тушундинг, шундай эмасми? Эндиликда бир-бирингга суянчиқ бўлиб, шу ерда бир тирикчилик қилиб, ўлмасликнинг чорасига киришинглар. «Заҳар ютсанг ҳам эл-уруғинг блан ют» деб отлиқнинг орқасидан югурган пиёдадек, ҳаллослата-ҳаллослата, оқибат, ҳаркимнинг ўз йўли-ўзига, деб кетадиган, бир отадан тарқалганлардан без. Энди сенларга мен Жигитек, мен Бўкенши, Кўкше, Мамай деб ота тагларингни суриштиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Энди отангнинг номи «Эралининг жотоғи» бўлиб қўяқолсин. Энди бир-бирингга мана шу ўтирган ўзларингдан бошқа меҳрибон йўқ, кўйи бирнинг — кунни бир, дини ҳам бир бўлсин. Шу бирликни йўқотманглар! — деб насиҳат қилиб кетипти.

Бу гаплар Даркембойга кўп ма'қул тушганидан уни худди китоб сўзидек ёдлаб олипти. Бирор жойини ўзгартмай, Абайга батафсил айтиб берди. Абай блан Эрбўл ҳам Бозоралининг ҳаётни шунчалар синчиклаб кўриб, аччиқ ҳақиқатларни очиб ташловчи гапларига диққат блан қулоқ солишди.

Абай ичида:

«Оббо, Бозорали қурмағурей, агар ўқимишли бўлганида борми, бир Тўбуқти элининггина эмас, бутун қозоқ халқининг пешонасини силаб, оғир

кунда дардлашувга қўлдоши, яхши кунда ҳамиятли йўлдоши бўлар эди!» — деб ўйлади.

Бу — Даркембой айтмоқчи бўлган гапларнинг боши экан. Ниҳоят, гап айланиб, кўп жотоқларнинг «чопармон-савармон» деган сўзига келди.

Бозорали бу ерда уч кеча ётиб, энди жўнай деб турганида, жотоқларнинг устига бирнеча чопарлар бостириб келади. Теварак-атрофдан турна қатор кўч келиб, улар бирқанча уйларни ортиб келишган экан. Сўйиладиган молларгача ҳайдаб келишипти. Ҳалиги чопарларни: «Ўяз келади, уй тикилади, бор жанжал-тўполон шу ерда бўлади» деб Мойбосар блан Такежон юборган экан.

Даркембой эрталаб, Бозорали, Абулғозилар блан уч киши бўлиб ноништа қилиб ўтиришганда, чопарлардан учтаси келиб жотоқларга ёвдек ҳужум қилипти. Гарчи Даркембой овулнинг нариги четида шов-шув бўлаётганини эшитиб турган бўлса ҳам, Бозоралига айтмай ўтираверипти, лекин Бозорали ҳам бўлис томонидан бўлаётган барча ҳангомаларни билиб турган экан.

— Оқсоқол, нима бало бўлди, овулингни бўри босиб кетдим, нега у томонда шовқин-сурон кўтарилиб кетди? Яна улуг блан бўлиснинг ғалвасими? — деб сўрапти.

Худди шу онда Даркембой танимайдиган чопарлардан учта ёш йигит отини тасирлатганича келиб, Даркембойнинг эшиги олдида тўхтаб:

«Ҳой Даркембой, қаёқдасан, чиқ буёққа!» деб, ҳайқирипти. Даркембой ҳа деганда чиқавермапти. Ҳаллослаб, нафаси бўғзига тиқилиб бораётган ҳовлиқма йигитлар: «Ийе, чиқ деяпман сенга, чиқ тезроқ, кўп катталиқ қилма! Бўлис блан старшина тиқилинч қилаётган пайтда гердайиб ўтиришни сен камбағалга ким қўйипти?» деб ҳақорат қилиб ўшқирабошлапти.

Бозоралининг ранги ўчиб кетганича Абулғози-га қараб, бир имлаб, қўйипти-да, Даркембойга: «Чиқма, жавоб ҳам қилмай туратурчи, нима қилар экан» деб, ўзи ўтирган жойида ҳалиги йигитларга: «Ҳой йигитчалар! Кимсан ўзларинг? Гапинг бўлса отдан тушиб айтақол-да!» депти мулойимлик блан. Лекин, йигитлар асов отлари блан бостириб келишиб, Даркембойнинг уйини қулатаёзиб: «Чиқ деганда чиқ!» деб, ҳақорат қилабошлашипти. Бунинг устига, қўлларидаги катта қамчилари блан ўтовни савалаб, кегай-ёғочларини қасирлатиб синдираёзишипти.

Иш шунга етганда, Даркембой ортиқ тоқат қилиб туролмай, отилиб уйдан эшикка чиқса, қутурган чопарларнинг иккитаси икки томондан келиб, отасидек одамни қамчи блан тортиб-тортиб юборипти. Шу он зардаси қайнаб, ғазабига чидаёлмаган Бозорали блан Абулғози, буқиниб ётиб, тўсатдан ташланган йўлборсдек, ҳайқирганларича уйдан отилиб чиқишипти. Бозоралининг ёлғиз ўзи икки чопарни ёқасидан олиб бир силташдаёқ,

оёғининг остига олипти. Яна биттасини Абулғози юмалоқ ястиқ қилиб кетипти.

— Иккови, уч чопарнинг бошига миниб ўтириб, этаklarини тугиб қўйиб: «Ол, савала-я!» деб, Даркембой кўзини шингарайтириб кулиб қўйди. Кўпдан буён бир ҳузур қилиб аламдан чиққан кишидек, завқ қилиб гапирди.

— Асти қўявер! Бола-чақа, қиз-қирқини блан чувалашиб келган жотоқлар ҳалигиларнинг атрофини қуршаб туриб, хўп аламдан чиқиб тамоша қилишди-ку. Уччовининг ўртасига тушиб, бирор оғиз сўз қотган одам бўлмади. Бозорали баҳодирим, тобилғи соплиқ қамчиннинг сопи синиб кетгунча, тоза савалади. Ўзи ҳам йигитларнинг сардори-да. Азаматим! — деб, Даркембой сўзини тамом қилди.

Шундан кейин Даркембой бир нафас жим қолган эди.

— Хўш, нега энди уйларингиздан айрилиб қолдингиз? Биратўла бошпанасиз қолибсиз-ку, — деди Эрбўл сабрсизлик блан, ишнинг оқибатини билишга қизиққанидан.

Бу саволга Даркембой қисқагина жавоб берди. Бозорали яна икки кун шу ерда бўлипти. Чопарлар кетиб жотоқлар ҳам тинчиб қолган экан. Шундан кейин Бозорали отланиб Қўриққа кетипти. Эртасигаёқ бўлис томонидан старшин, эллик-бошилар бошлиқ ўттиз киши келипти-да, жотоқларнинг мана шу ҳозир бошпанасиз очилиб қол-

ган уйларининг ҳаммасини дас кўтаришипти-ю, олиб кетишипти.

Даркембой энди Абайга қараб:

— Бўлиснинг, улуғнинг орқасида юрган итлар «ҳайт» деса отасининг гўрини титкилайдиган итлар эмасми? Сен ҳали, Даркембой, нега кўндинг, дединг. Даркембойда ҳад борми, Абайжон?! Чироғим, азаматим! Ундан кўра қўлингдан келса уларга ўзинг гапириб, уйларимизни ўзинг олиб бер. Нима, жотоқларнинг уйи бўлмаса шунча вақтдан бери ош ҳам ичолмай, ҳожатга ҳам боролмай юрган эканми, бу ўнгмагур аблаҳлар! — деди.

— Уйларимизни олиб бер. Ҳеч бўлмаса шуларнинг масхара қилиб, хўрлашидан қутқар! — дейинди шу ердагиларнинг кўпчилиги, Абайга илтимос блан мурожаат қилиб.

Эндиги сўз қисқа, маслаҳат қилиб ўтиргудек иш ҳам йўқ эди. Абай этагини қоқиб, қамчисини икки буклаб, биқинига тиради-да, Даркембой блан ўтирган одамларга қараб:

— Юр, юринглар, ҳамманг ҳам юр! Абулғози, сен ҳам юр! — деб, бир тўда жотоқларни эргаштириб олди. Эрбўл иккови ҳам отларига минмай етаклаб олишди. Жотоқлар блан сўзлашиб, улуғларнинг уйи томон пиёда кетишди.

Булар бир тўп бўлиб, бирқанча кўҳна кулбаларнинг орасидан юриб, қўтан четига чиқишгунча, уйилиб ётган ҳарбир уй рўзғорларининг ора-

сидан, кулбалардан чиққан яна бирқанча эркалар ҳам буларга қўшилишди. Улар жадаллаб Абайларнинг тўпи орқасидан келиб қўшилган сайин, сони ортаборди. Орқадан етиб келиб сўрашаётганлар ичида баланд бўйли, серғайратлиги кўриниб турган ўрта ёшлардаги кишилар ҳам бор эди. Бошига чамбарак қилиб рўмолча танғиб олган, қуёшда куйиб, қопқорайиб кетган, тўши очиқ йигитлар ҳам кўринарди. Қовоғидан қор ёғилиб тишини тишига қўйиб, индамай ғазабини ичига ютиб келаётган мошгурунч соқолли, оқ соқолли, тунд юзли кексалар ҳам бор эди.

Абайлар бу ерга келишаётганда, эркалари сайловга кетган оилалар бўлсин, шу атрофдаги эллар бўлсин, зўр таҳлика остида эди. Чунки Ўяз фақат сайлов ўтказиш учун эмас, катта бир тергов олиб боришни ҳам ўз зиммасига олиб келганди.

Такежон ҳам шу сайлов таҳликаси остида боласининг ўлигини нари-бери чиқариб бўлиши блан, ўз овулида қолишнинг иложини қилолмай, ичидан зил кетиб, ҳаяжон ичида Эралида юрган эди. Чинғиз элининг э'тиборли одамларидан: «Ўрозбой, Жиренше, Аслбеклар ҳам жон титроғида. Кеча Абайга хат ёзиб чақиртирган Такежон эмас, Аслбек эди. У Абайга Бозорали ҳақида ҳабар қилиб, унинг саломини етказди. Бозорали қўлга тушиб, қамоққа олинган эди. Кун икки кеча қамоққа олинган Бозорали, Абулғози орқали

Аслбекка: «Мени Такежон ушлатди, шуни Абай билсин!» деб, айтдириб юборипти.

Аслбек. Абайга хабар қилди-ю, лекин Абулғозига: «Бу гапни ҳечкимга изҳор қилмай тура-тур, яна фалокатдан фалокат туғилиб, иш улғайиб кетмасин» деб қўйди. Шунинг учун Абулғози, Бозоралининг қамалганини жотоқларга билдирмади. Бу масалага келганда Ҳрозбой, Жириншелар ҳам ўз мулоҳазалари юзасидан Бозоралининг ёнини олишаётган эди. Афтидан, шу сайловда Такежон блан уларнинг ораси бузилиб қолган кўринади. Чунки Такежон буларнинг ҳам номини Бозоралига қўшиб улуғга чақипти. Шунинг учун ҳам улар энди ноиложликдан Бозоралининг тарафдорлари томонига ўтишга ҳозир эди. Абайнинг йўлига кўз тикиб турганлар ўшалар.

Абай келиши блан уни холироқ ерга олиб бориб, аҳволни англатишди. Уларнинг бири олиб, бири қўйиб гапирган гапидан Абайнинг англагани шу бўлди.

Бу ерга Тентек Ўяз блан Ўр Наймон элидан бир тўп да'вогарлар ҳам келипти. Улар бир катта ишни қўзғотмоқчи бўлиб келишипти. Мана шу ўтган қиш Ўролбой бошлиқ Тўбуқтиннинг бирқанча қароқчи йигитлари, ўша Наймон элининг Қудайсугир деган бир катта бойининг овулидан йилқи олган эмиш,— дейишаётир. Ўролбой ўтган йил Керимболанинг дарди блан кетганича яна қайтиб элга келмай, дом-дараксиз кетганди. Бу-

тун ғазаби ва қайғусини ичига ютиб, ўч олишга аҳд қилган ёш йигит, атрофига куч тўплаб, қўлига қурол олган ҳолда бир йилдан буён Тўбуқтининг Керей, Сибон элларида, яна ўша Ўр Наймон элидан жуда кўп мол олипти. У, ҳарқайси элнинг устун ҳисобланадиган, ўзига тўқ овулларни кўзлаб бориб, олган ўлжалари блан денгиз томондаги Керей элининг бирқанча оч-яланғоч овуллари ичига келиб жойлашган экан. Қудайсугирнинг улуғга берган аризасида Ўролбойни: «Улуғларга ҳам қарши, элнинг бойлари ва яхшиларига ҳам қарши, фитна боши одам» сифатида кўрсатипти. Ана шу ариза, бир-бирига қўшни бўлган Еттисув ва Семей жондоролларининг маҳкамаларини оралаб, анчадан бери сурғалиб келаётган экан. Икки область ўртасида, хилват-хилват ерда ҳаракат қилиб юрган ўткир, жасур, қалби тўла кек бўлган ботир йигит, подшо аскарларидан ҳам ҳайиқмапти. Шу йил қиш кўкламга томон Аяғўз ва Семейдан чиқиб, уларнинг орқасидан қувлаган бутун бир отрядни хўп эрмак қилипти. Уларни анча ергача қорама-қора элаштириб бориб, кимсасиз саҳрода отряд овқатлангани ўтирган чоғида пайт пойлаб, ҳамма отларини олиб кетипти. Йигирма-ўттиз кишини чўли-биёбонда бирнеча кун пиёда сарсон қилиб, очлик ва сувсизликдан итдек қотириб ўлдираёзипти.

Бундан ташқари яна бир ёмон хабар ҳам бор эди. Уни Ўрозбой блан Жиренше кулгиликка олиб

гапирган бўлсалар ҳам, табиатида бундай шад-
додлик бўлмаган Аслбек бетинчланиб гапирди. *

Бу иш Аягўз блан Шубароғош орасидаги бе-
кат йўлида содир бўлипти. Ёнида икки стражниги
блан Семейдан Қополга кетаётган крестьян на-
чальнигининг йўлини кимдир тўсиб чиқиб, тунаб
кетган эмиш. Наймонлар бу ишга ҳам Ўролбойни
айбдор қилиб кўрсатишган эмиш. Шундай қилиб,
бутун айбни ўша йигитнинг гарданига ағдараёт-
ган Ўяз шу ишнинг терговини бошламоқчи бўлиб
турган экан. Наймонлар биринчидан, ўзларининг
молларига да'вогар бўлишса, иккинчидан, крес-
тьян начальнигининг ўчини ҳам оладиган бўлиб
келишипти. Қисқаси: ҳам гувоҳ, ҳам да'вогар бў-
либ келишган. Беш киши бўлиб келган Наймон-
лар Ўязнинг пинжидан чиқишмайди. Афтидан, ўз-
лари блан холи ерда сўзлашиб, қозоқ йўл-йўриғи
блан келишишга асти ра'батлари йўққа ўхшайди.
Келган улуғ бўлса: «Элингдан ўша Ўролбойдек
бебошлар чиққан, у подшо ҳукуматига қарши
одам. Нега уни тутиб бермадинг?» деяётир. «Бў-
лис, бий, старшин—ҳамманг ҳам судга бериласан.
Ҳамманг ҳам айбдорсан» деди. Тушган аризалар-
нинг ичида Бозоралининг оёғидан тортадиган
аризалар ҳам борга ўхшайди. Кеча Тентек Ўяз
келган замон Такежон блан мана шу ўтирган уч-
човимизни чақириб олиб: «Ўролбойни топ, Бозо-
ралини ҳозир қил!» деб, дағдаға қилиб, буйруқ
берди. Афтидан буларни шу тахлитда исканжага

ол, деб унга Такежоннинг ўзи тайинлаб қўйганга ўхшайди. Ўролбойни топиб бўладими? Агар Бозоралининг бизлардан яшириб, латтага туғиб юрган бир сири бўлса, уни ўзи билади. Бўлмаса, отаси бир демасак, у гал Болағозининг ишида иштироки бўлмаганидек, бу гал ҳам Ўролбойнинг ишидан у мустасно, мутлақо четда эди!—дейишди.

Қолган гапларни Жиренше гапираркан, нима-нингдир андишасига бориб, тутилиб, дудмол қилиб сўзлади.

— Такежон бўлисининг фикри, кўпчиликнинг фикридан бошқачароқ. Биз улугга: — Ўролбойнинг билмаймиз. У йигит бу элнинг сонидан ҳам, саноғидан ҳам чиқиб кетган. Элга ҳам, Бозоралига ҳам бош бермай кетган. Қаерда юрганини, қандай ишлар қилаётганини биз билмаймиз. Ўзини ушлаб ол-да, нима қилсанг, қилавер. Тўбуқти унинг ўртасига тушмайди. Унинг ёнини олиб оқлайдиган одам ҳам йўқ, демоқчи эдик. Аввало Такежон, Мойбосарлар блан бирга ўтириб қилган маслаҳатимиз ҳам шу эди. Лекин кеча кечқурун Ўспон Дарқон орқали Такежонга бир хат бериб юборипти. Бозорали блан икковининг ўртасида бир хусумат бор эканми?! Ҳар ҳолда Ўспон хатида: қандай бўлмасин ўз бошингни оқлайвер. Бозорали менинг қўлимда, шуни бир илож қилиб илинтириб юбор!— деб, тайинлапти. Шундан кейин Такежон Жумағул чопар бошлиқ

тўртта стражникни овулга юбориб, Бозоралини ушлатиб, туш пайтида улуғнинг қўлига топишди. Энди ҳайронмиз. Такежон Бозоралини гуноҳкор қилиб ҳайдатиб юборишлик учунгина ёмонлаётирми; нима эканлигига тушунолмайд қолдик. Шунга сени чақиртирдик. Улуғ-ку биз блан ҳисоблашадиган ҳам, сўзимизга қулоқ соладиган ҳам эмас. Буёғига ўзинг бир маслаҳат бер! — дейишди.

Абай бу ерда бир катта чигал тугун пайдо бўлганини пайқади. Ўспон зимдан ишлатаётган душманликка қараганда, мана бу сиртдан келган фалокатнинг ҳар иккови ҳам даҳшатлироқ эди. Жуда катта фожиали ишлар рўй бериб келаётганини Абай Аслбекларга қараганда чуқурроқ англарди. Сиқилиб кетганидан қошларини чимириб, қаттиқ хўрсинди. Сайловга атаб тикилган уйларнинг ўртасида учта катта-катта, олти қанотли ўтов бир-бирига уланиб тикилган экан. Абай ўша томонга кўз ташлаб, ўша уйнинг атрофида юрган қаҳри қаттиқ ясовуллар блан, жонсаракка учраб юрган елпатак чопарларни кўрди. Уларнинг оёқ учи блан авайлаб босиб, елиб-югуришлари, мумкин қадар илдам ҳаракат қилишга уринишлари ичкарида ўтирган баджаҳл улуғ дағдағасининг зарбидан дарак бериб турарди. Абайнинг ҳамон жавоб қилмай ўтирганини кўриб, Аслбек:

— Сайловга келган улуғ ўз ишини аввало сай-

ловдан бошласа керак эди. Бу эса, халқни тўплаб, қамоққа олиб ўтирипти. Бўлис ёмонлаган одамларни суриштирмай исканжага олаётир. Ўша қаттиқроқ айбланган одамга дарра урдирётир. Такежон, булар ҳойнаҳой Бозоралининг ёнини олади, деб бизларни ҳам чаққан кўринади. Одамларни ушлатиб, ҳайдатиб юбораман, деб Такежон Бозоралигача ўзи кўрсатиб берадиган бўлса, бутун фалокатнинг бош омили ўзи бўлади-да, унда! Ҳали, бегуноҳ одамнинг ёнини олиб, ҳақиқатини айтамиз деб ўзимиз ҳам айбдор бўлиб қоламизми, нима бўлади. Ариза блан чақиқни тия оламизми, йўқми? Афтидан, бу улугнинг ҳали бизларга ҳам Бозоралини айблайдиган ариза тўпла, деб тиқилинч қиладиганга ўхшаб турипти. Шундай қиласан, деб ёпишадиган авзойи бор! — деди. Абай ҳамон сўз қотмай ўтирарди.

Энди Ўрозбой гап бошлаб:

— Қисқаси, бутун гапдан хабардор бўлдинг. Сен нима десанг, бизлар ўшандан чиқмаймиз «Элнинг шохи синмасин, юрт балодан омон бўлсин» деган гапни сендан бошқа ўйлайдиган одам йўқ. Мана шу ўтирган уччовимиз сен блан бўлайлик. «Бу йўлдан юрма — у йўлдан юр. Ундоқ қилма — бундоқ қил» деган гапингни ўз оғзингдан эшитиб олайликчи шу ерда! — деди.

Абай бу одамларга дурустроқ жавоб қилгунча ҳам йўқ эди, улуғларнинг уйи томондан бир ст-

ражник блан бир чопар қамчисини ўйнатиб: «Шўқа ўғли! «Шўқа ўғли!» деб Жиреншени, «Суюндик ўғли» деб Аслбекни, «Оққули» деб Ўрозбойни чақирганича келабошлади.

— Ана, улуғ бизларни чақиртираётир! — деди Жиренше, Абайга тезроқ жавоб қил энди деяётгандек. Абай шошмасдан уччовига бир қараб қўйди. Кескин бир қарорга келиб, муштумини қаттиқ қисди-ю:

— Улуғдан ҳайиқманглар, қиладиган дўқларидан қўрқманглар. Такежон Ўролбой учун Бозоралини ўтга ташлайман деса, сенлар йўл қўйманглар. Ўролбой керак бўлса, улуғнинг тузоғи узунку, ўзи ушлаб олсин. Гап шу деб тураверинглар. Агар Такежон бошқача гапирадиган бўлса, уни ҳам кўрармиз. Уларга нима алам қиляётганини биламан. Бутун бир элнинг бошига кулфат солиш орқали ўч олишларига йўл қўядиган бўлсам, тириклайин қора ерга кирганим яхши. Гап менинг ор-номусим устида эмас, халқ қийналмасин. Бозоралини бу балодан қутқаринглар! — деди.

Шу он буларнинг ёнига ҳалиги одамларнинг номини атаб чақираётган стражник блан чопар етиб келди. Улар стражника эргашиб, улуғнинг уйига қараб кетишди. Абай уларнинг орқасидан кетаётган чопарни чақириб олди-да:

— Улуғ мана буларга қандай дағдаға қилади,

сен шунинг ҳаммасини менга етказиб бер. Бу ишни фақат сенга топшираётирман, билдингми? Боравер! — деди.

Чопар Абайни яхши биларди. Гарчи улуғнинг орқасида юрган йигитлардан бўлса ҳам, шу элнинг ўзидан чиққан бўлгани учун Абайнинг сўзларига дарҳол тушунди. Бу топшириқни ўзига синовдек билиб, бажаришга ваъда бериб кетди.

Абай Эрбўл блан Абулғозига ҳам топшириқ берди.

— Тезлик блан яқин-яқин овулларга одам югуртиринглар. Эр-азаматларнинг ҳаммаси: отлик-яёв дарҳол улуғнинг уйи олдига тўплансин. Мана бу сайловга йиғилган эркак-аёл, катта-кичик ҳамма одамларни тездан шу улуғнинг уйига яқинлаштириб, тўплайверинглар! — деди.

Абай Жиреншелар блан даставвал ўтириб сўзлашган ерида бир соатга яқин ўтирган эди, сайлов ўтказиладиган уйларнинг атрофига жуда кўп халқ тўпланди. Стражниклар, чопарлар халқни уезд бошлиғи ўтирган уйларга яқинлаштирмай, орқага чекинтириб, узоқлатишга тиришарди. Ҳайқиришиб, қилич ва қамчилар ўқталишиб, ўдағайлаганича, халқни қўрқитиб орқага чекинтиришаётир. Лекин, бугун халқнинг авзойи бузуқ, қандайдир ўзгача бир ишни кутаётгандек бетинч. Бозоралининг бегуноҳдан-бегуноҳ ушлан-

ганини халқ энди билган эди. Унга ачиниб, Таке-
жонга жирканч назар блан боқар, ғазаби кучли
эди. Буларнинг деярлик ҳаммаси эски чопон, меҳ-
нат аҳллари. Ҳали Абай блан бирга келган жо-
тоқлар ҳам шу ерда. Улар, Бозоралининг
қамалганини эшитиб ниҳоятда қизишган, зардаси
қайнаб, кескин ҳаракатга бел боғлаганлар. Абул-
ғози ҳам шуларнинг орасида. У ўзининг бу ерга
Бозорали учун келганини энди билдирди.

Абай бироздан кейин кўпчилик орасига, Дар-
кембой, Абулғози ва Эрбўллар юрган тўпнинг
ичига келди.

— Мен ҳозир мана бу улуғнинг уйига ки-
раман. Ҳозир Бозоралининг иши кўрилаётган бў-
лиши керак. Жиреншеларни ҳам жавобга чақириб
кетди-ку. Келган тўраларнинг афти-башараси-
ни ҳали кўрганимча йўқ. Лекин йўлда келаёт-
ганимда ҳам, шу ерга келганимдан бери
ҳам эшитишимга қараганда, мана бу Уяз бўлис-
ларнинг да'вати блан дарра уриш деган бир муд-
ҳиш, кишининг ҳамиятига тегиб хўрлайдиган
ишни бошлаётган кўринади. Агар ўша ўринсиз
жазосини бугун ҳам тиймайдиган бўлса, бу иш
бизнинг эл учун номус. Бозоралига ҳам қамчи
ишлатадиган бўлса, қараб туриб бўлмайди. Бегу-
ноҳ азаматнинг ша'нига иснод бўлиб тушадиган
ишга йўл қўймаймиз. Тарқалмасдан шу ерда ту-
ринглар. Эрбўл, Абулғози, юр икковинг, бирга

кирамиз! — деди-да, иккала ҳамроҳини эргаштириб улуғнинг уйига кирди.

Абай узоқлашиб кетар-кетмас, пичирлаб айтилаётган бу буйруқ тўпланиб турган халқ ўртасида оғиздан-оғизга ўтиб, бир лаҳзада тарқалиб кетди. Даркембой сингари кексаларнинг, яна жотоқ йигитларининг ранги ўчиб, қовоғидан қор ёғилиб, авзойи бузилган. Юзлари яна ҳам тундлашиб, ҳаяжон ичида, бир жиддий тўқнашувга ҳозирланиб тургандек кўринишарди.

Бир-бирига улаб тикилган уч уйнинг биринчи хонасида эл одами кўринмади. Фақат қилич, яроғ-аслаҳа таққан стражник-урядниклар блан ўрта даражали мансабдорлар — тўралар туришган экан. Афтидан, тергов ўртадаги уйда олиб борилаётганга ўхшайди. Эшик қаршисидаги уйнинг ўртасида, яшил шойи ёзилган стол атрофида улуғлар кўринди. Узун қўнғир мўйлови буралган, баланд бўйли, қовоғи солиқ, қора тўридан келган Ўяз Кошкин ўшқириб тергов қилаётир. Унинг гапини қозоқчага таржима қилаётган, кўзлари қисик-қисик, бурни пучуқ, семиз тилмоч оёқ устида турипти. Бошини қимирлатиб қўйиб тергов бераётган Урозбойга қараб у ҳам ғазаб блан ер тепиниб, ўдағайлаб сўзлаётир. Абай ҳамроҳлари блан биринчи хонага кириши бланоқ жавоб бераётган Урозбойнинг ягона кўзи уларга гушиб қолди.

Тергов қилаётган Ўязнинг дағдағаси, қўпол

гаплари ҳамиятига тегиб, зардасини қайнатганиданми? Ёки Абайнинг далдаси блан жасоратланиб, йигитлик ғурурига, кескин сўзлигига бордими, ҳархолда тиз чўкиб ўтирган Ўрозбой кўтарилиб, бир тиззаси блан чўккалади-да, овозининг борича тилмочга:

— Айт, Ўязга! Мен Ўролбой эмасман. Элнинг бегуноҳ, беозор одамиман. Мана бу Жиренше блан Аслбек тўғри сўзлаётир. Мен ҳам шуларнинг гапини айтаман. Бу ерда Ўролбой учун жавобгар бўладиган киши йўқ. Йўқолиб кетганига бир йил бўлган одам учун эл уёқда турсин, отонаси ҳам жавобгар эмас. Агар бутун гап шунда бўлса, ўшандай бебошни шу маҳалгача қўлга тушираолмай, тияолмай юрган улуғнинг ўзи айбдор. Мана бу ушлаб ўтирилган Бозоралининг ҳам ҳечқандай гуноҳи йўқ. Такежон бўлис Бозоралини ёмонласа ҳам, биз — эл кишилари бўлисининг сўзини қувватлаймиз. Бозоралида хусумати бўлгани учун ўтга ташламоқчи бўлаётир. Эл кишилари блан келишиб, бамаслаҳат иш тутсин. Улуғингга айтиб қўй, кўп ҳайқириб, ўшқиравермасин. Шу гапларимни батамом етказ ҳозир! — деди.

Тилмоч бу гапларни таржима қилиб бераётган пайтда, Ўрозбойнинг жавобидан мамнун бўлган Абай, Эрбўл блан Абулғозига қараб, астагина:

— Ҳақиқий мард йигит экан-ку бунинг, гапи-

ни қара! — деди. «Тилмоч қандай таржима қилар экан» деб тўрдаги уйнинг эшигига интилди. Шу он эшикнинг икки томонида турган соқчилар Абайни қаттиқ жеркиб:

— Шошма, тўхта! — деб қолди.

Абай салмоқли товуш блан русчалаб:

— Сабр қилингиз. Мен уезд начальнигининг олдига киришим керак! — деди.

Шундай бўлса ҳам икки стражник эшикни тўсиб олди. Шу чоқ ўнг томонда турган истараси иссиқ, келишган ва мулойим бир чиновник, Абайнинг русча сўзлаганига ҳайрон бўлгандек, стражникиларнинг олдига келди-да, кулимсираб:

— Сиз ким бўласиз? Мумкин бўлса, билишга рухсат этсангиз,— деди.

Абай бу одамнинг мулойимлик блан қилаётган муомаласига яраша ҳурмат билдириб, тумоғини олди. Лекин ўз фазилатини камситмайдиган бир вазиятда, тенг тарбия топган кишилардек сиқолик блан бош эгиб:

— Мен Ибрагим Қунанбоевман. Халқдан чиққан оддий одамман, — деди. Кулимсираганича мароқ блан тўрага тикилиб турди. Абай блан сўзлашаётган тўра энди аввалгидан ҳам ёқимлироқ бир вазият олиб, яқинроқ келди-да:

— Ҳа, шундоқ денг. Ибрагим Қунанбоев сиз бўласизми? Мен сизни биламан. Яхши биламан. Дўстингиз адвокат Андреевич сизнинг ҳақингизда

менга кўп гапирган эди. Қани, танишайлик бўл-
маса, мен — советник Лосовскийман! — деди.

Абай бу киши блан танишиб бўлиши бланоқ
ичкариги уйни кўрсатиб:

— Бу ерда ўзи нима гап бўлаётир? Бу ишлар-
нинг ҳаммаси биз учун — халқ учун қаттиқ
озор... — деб юборди.

Абайнинг йўлини тўсган стражниклар Лосов-
скийдаги вазиятни пайқаб, ўрин-ўринларига қай-
тиб кетишган эди. Советник Абайга яқин келиб,
бир қўли блан оғзини пана қилиб:

— Тўғри айтаётирсиз. Сизларгагина эмас, ду-
рустроқ ҳокимлар учун ҳам озор бўладиган қў-
поллик. Самодурство! — деди. Сўнгги сўзларини
қизариниб кетиб, ғазаб блан айтди. — Лекин, ке-
йинчалик ҳақиқатга етармиз! — деб, орқасига че-
кинди. Ўша ердаги майда-чуйда тўраларга бил-
дириш учун атайлаб намоишкорона бир вазият-
да: «Қирингиз, марҳамат», деяётганда, Абайнинг
олдидан қўлини кўндаланг чўзиб, ўртадаги уйга
йўл очди.

Броқ, Абай ўртадаги уйга бошини суқиши
бланоқ, Ўрозбойнинг ҳалиги жавобини батафсил
эшитиб бўлган Ўяз ҳайқирганича Бозоралини
кўрсатиб буйруқ қилди. Икки стражник Бозор-
алининг елкасига чанг солиб, чалқанчасига туши-
риб, кўз очиб юмгунча юз тубан ётқизиб, қамчи
блан солиб-солиб юборди. Абай шуни кўрди-ю,
товушининг борича ҳайқириб:

— Постой! — Не смей! — деб қичқириб юборди. Уйда ғала-ғовур кўтарилди. Илондек пишқириб, ҳамла қилиб ўрнидан турган Уяз Абайга яқин келиб:

— Сен кимсан ўзинг? Сени ким чақирди? — деди.

Узун мўйловлари қалтираб, кўзларидан нафрат ўтини сочганича ўдағайлаб келиб, Абайга тикилиб туради. Абайнинг бўйи Уязнинг бўйидан баландроқ эди. Унинг ҳам ранги ўчган. юзида бир томчи қон қолмаган. Икки кўзи эса қон талашиб улуғга юқоридан ўқрайиб турарди. Уни айблаётгандек ўшқириб:

— Ҳайқирманг! Мени йиғилиб турган халқ юборди. Мана бу бебошликни ҳозир тўхтатинг! — деди.

Уяз ғазабдан тутоқиб кетиб, ҳали Абай ара-лашган пайтда қамчиларини кўтарганича тўхтаб қолган стражникларга «ур!» деб, яна буйруқ қилди-да, худди Абайнинг кўзини ўйиб оладигандек, бармоғини унинг кўзига ўқталди. Ҳовлиқма, баджаҳл улуғ, Абайга ҳам ўшқириб:

— Сени авахтага қаматаман! — деди.

Абайнинг «Урма, тегма! Қўлингни торт!» деб, қичқирганини ур-йиқит ичида эшитадиган ҳам, этибор қиладиган ҳам киши бўлмади. Бозоралининг устига қамчи ёғилди. Энди улуғ Жиренше, Аслбекларни ҳам, четроқда ўтирган Урозбойни ҳам дарра остига оладиган бўлди. Атрофга йиғи-

либ қолган тўрт-беш стражникка қараб қўли блан ҳалигиларни кўрсатганича:

— Йигирма беш қамчи, ўттиз қамчи! Эллик қамчи! — деб, энг сўнгги қамчини Бозоралига буюрди. Шу тобда Абай, худди ёниб турган ўтга тушиб кетгандек бўлди. Ғазаб ичида жасорати ортиб, кўзини чирт юмди-ю, ғазабдан кўра номус кучли келганидан курашга чоғланди-да, улугга қараб:

— Энди бутун ишга сен жавоб берасан! Помни, сам виноват! — деди-ю, эшикка қараб отилди. Эрбўл блан Абулғозига кескин буйруқ қилди, товушининг борича:

— Интил, бутун элни бостириб юбор! Вайрон қил ҳаммасини! — деганича эшикдан ўзи ҳам отилиб чиқди. Ташқаридан Даркембойлар қўлларига аллақадан топиб келишган қисқа чўқморларини йўғон қамчиларини кўтариб, шайланиб туришган экан. Абайга фақат:

— Қулат! Буз ҳаммасини! Талқонлаб ташла мана бу уйларни! — дейишгина қолган экан. Атрофни қуршаб турган халқ Даркембой: «Қир, ер блан яксон қил!» деб, ҳайқирган он уч уйга барабар ташланиб қамчи, чўқмор уриб, чангини осмонга чиқариб юборишди... Тўралар бошларига ғазабли жазо тушганини энди ҳис этишди. Уяз: Жиренше, Алсбекларни ур, дейиши бланоқ, стражниклар қамчи кўтарган пайтда, биринчи хонадаги советник Лосовский

отилиб ичкарига кирди. У, Ўязга бетма-бет келиб, тепа сочи типпатик бўлган ҳолда тупугини сачратганича қичқирди-да, шапалоғи блан уй ўртасидаги столни бир уриб:

— Бас қилинг бу бебошликни! Тўхтатинг ҳозир! Сиз тузатиб бўлмайдиган хато қилдингиз! Тўхтатинг дарра уришни! Ҳозир тўхтатинг! — деди.

Советник, Абайнинг ғазаб ичида қанчалик тутақиб кетганини, халқнинг қанчалик даҳшатли ҳаракатга бориши мумкинлигини Абайнинг овози борица қичқириб, отилиб чиқиб кетаётган чоғидаги важоҳатидан пайқаган эди. Лосовский буйруқ бергандан кейин, уй ичига бир нафас жимлик чўкди. Кўтарилган қамчилар ҳам Жиренше, Аслбек, Бозоралиларга урилмай, кўтарилганича қолди. Фақат Бозоралига аввал қамчи тегиб қолгани бўлди, холос. Энди у ҳам ўрнидан ирғиб турди. Ўязнинг пинжига тиқилиб, ранги мурдадек оқариб, нима қилишини билмай турган Такежонга қараб:

— Душманам бўлдинг, Такежон! Бошимга қамчи урдиришинг — номусимни ерга букканинг бўлди! Тирик бўлсам, ахир бир кун ўчимни оламан! — деди.

Бу уйда шундан бошқа гап бўлмади. Бутун уйларга ёпирилиб келиб, тасир-тусирига олиб урилаётган чўқмор-сўйил, қамчилар кегай ва керагаларни қасирлатиб синдириб бораётган эди.

Улуғларнинг бошидаги юпқагина бошпана, отилиб ҳамла қилган халқ ғазабни остида талқонланаётир. Эндигина эси ўзига келган: урядник дарҳол милтиғини олиб кўкка қараб ўқ узди. Унга эргашиб яна бирнеча стражниклар ҳам ўқ узиб қолди. Энди Ўязнинг ўзи уларга: «Тўхтат!», «Отма!» деб, ўшқирганича буйруқ берди. Милтиқ товуши чиққанда, ёпирилиб уйни қулатаётган халқ ичида фақат бир-иккита кексаларгина орқага чекинди, холос. Кўпчилик уч уйни исканжага олиб, чангалидан чиқармади. Уйдаги улуғнинг: «Милтиқ отма! Тўхтат!» деган буйруғини эшитиб қолган Абай ўша он халққа қараб товушининг бориचा:

— Қўрқманглар! Энди отолмайди! — деб жар солди.

Шу орада Ёрбўл, Абулғози, Даркембойлар бараварига ғазаб блан:

— Қулат мана бу уйларни! Йиқит! Ағдариб ташла! Юлиб ол бошпанасини! — деб ҳайқиришди. Бутун эл ёпирилиб келиб биринчи уйнинг чап томонидан ҳужум қилди. Бу ҳаракатнинг илғорлари жотоқлар эди. Кўпчилик бирлашиб келиб, зарб блан урганда даҳлизнинг кегай ва керагалари қасирлаб синиб кетди. Пачоқланган уй тобора ичкарига ўгирилиб, бориб-бориб, ниҳоят қасирлаб қулаб тушди.

Ўртадаги уй блан даҳлиз уйнинг ўртасида эшик бўлмай, фақат бир қанот кераганинг ўрни

очиқ қолдирилган экан. Халқ ғазабидан қўрқиб, тўрдаги икки уйга тиқилишган улуғлар, даҳшат ичида бир-бирларига сиқилишиб туришган эди. Абай Ўязга қараб:

— Айб ўзингда. Сен элни тузатучи эмас, бузу-чисан! — деб бир бақирди-да, шахтам одимлар блан бориб, Бозоралининг қўлидан тортиб: «Чиқ буёққа», деб силтаб турғизди. Бозорали отилиб туриб, Абайнинг орқасига ўтиб кетди.

Пайтдан фойдаланиб, Жиринше, Аслбек, Урозбойлар ҳам ирғиб туриб, Абайнинг орқасидан ўтиб, халққа қўшилиб кетишди. Бу вақтда Даркембой, Абулғози, Эрбўл, яна шуларга ўхшаш кўпчиликнинг ғазаби чекдан ошган эди. Улар — бий ҳам, старшин ҳам эмас, бой-бадавлатлар ҳам эмас. Лекин шу сингари синов пайтларида таваккал қилиб, эл салмоғини елкасида даст кўтариб кетадиган, ҳечнарсадан тап тортмайдиган мардлар. Ҳозир улар Ўяз блан Такежонга ҳайқириб, теварак-атрофдан бошига ёғдирилаётган қамчидек, буйруқлар беришаётир. Абай эндиги гапни уларнинг ўзига қўйиб берди. Эрбўл блан Абулғозилар Такежон блан Ўязга қараб очиқдан-очиқ:

— Сайлов бермаймиз! Сен сайловчи эмас, халқни вайрон қилучи. Йўқол, тезроқ! Кет ҳозир! Энди сенинг буйруғингга итоат қилмаймиз! — деб, улуғларга ҳайқиришди. Шу блан бирга тўпланиб турган халққа қараб:

— Ҳамманг уй-уйингни кўчириб кет!

— Халқ тарқалсин бу ердан! Каллакланган тўнкадек шўппайиб улуғларнинг ўзи қолсин!

— Қоладиган бўлса, уларнинг пинжига тиқилиб юрган муттаҳамлар, аблаҳлар қолсин!..

— Жотоқлар, ол уйларингни!.. Зўрлигига кўнма. Ҳечнарсга қолдирма, ҳамма уйларингни олиб кетавер!

— Тарқал ҳамманг! Улуғни ташлаб кет, ёлғиз ўзи қолсин!

— Дашти-сахрода ёлғиз ўтириб кўрсин-чи бир! — дейишиб, бирининг орқасидан иккинчиси бақирди.

Кўпчиликка шундай буйруқ бериб юборишди-да, Даркембой, Абулғози, Эрбўллар ўзлари олдиндан йўл очиб, жўнаб беришди. Халқ тарқалганда ҳам қуруқ шовқин-сурон кўтариб тарқалиб кетавермади. Кимнинг ақли-идроки идора қилганлиги маълум эмас, ҳарҳолда аввало улуғларнинг атрофидаги ҳамма отларни ҳайдаб кетишди. Шундан кейин эса, улуғлар ҳурматига тикилган барча уйларни халқ бир лаҳзада йиқитиб бўлди. Уйларни ҳаммадан олдин жотоқлар йиқитипди ва кўз очиб-юмгунча олиб ҳам кетишди. Дам ўтмай кенг водида довул уриб пачақлаб, бир-бирига мингаштириб кетгандек, қўққайиб, улуғларнинг ярми қулаган иккитагина уйи қолди, холос. Атроф ҳувиллаб қолди.

Ҳали яқиндагина, бундан бир соат олдин, улуғлар макони бутун Эралида гердайиб, ас-аса, даб-

даба блан: «Мен шу ердаман» деб, турган эди. Ҳозир эса кўл юзидаги кўпикдек йўқолиб, ўчиб кетди. Катта ва салмоқли халқ тўлқини, ғазаб зарб блан келиб урилди-да, лоп этди-ю, қулади тушди.

Халқ бирлиги шунинг ўзи блан чегараланмади. Эралида ўтирган бутун овуллар, улуғларнинг уйини дашти-биёбонга ташлаб, ўша куни туш пайтида кўч-кўронини ортиб, дув кўтарилиб жўнаб кетди борди. Ўз атрофидаги халқни ўзидан бездириб, бутун бошлиқ саҳрода ёлғиз ўзи қолган улуғлар тўдаси, шарманда бўлиб, роса кулгилик аҳволда қолди.

Атроф бўм-бўш, ҳувиллаб одамни ютиб юборгудай. Кўзга илинарли бирор нарса йўқ, зоғ ҳам учмайди. Эшикка чиқиб бу кайфиятга зеҳн солиб юрган, оғир табиатли Лосовский икки кафтини ёзиб, ўз-ўзидан кулди-да:

— Ҳеч бўлмаса адашган ит ҳам қолмапти!— деб бошини чайқади. Ўзининг ҳаддидан ошганини энди англаб, дами ичида, ғазаб блан бошини қимирлатиб қўйиб, гангиб юрган Тентек Ўязга қаради.

— Қирғиз¹ даласини шунча йиллардан бери билиб юриб, шундай бирлашган элни кўрганим

¹ Улуғ Октябрь революциясига қадар икки халқни — қозоқ ва қирғиз халқини бир қўшиб қирғиз деб аталган.— Р е д.

йўқ эди. Қилмишимизга яраша бўлди. Асти кечирилмайдиган хато қилдик. Бу аҳволга тушганда, халқнинг бегуноҳ вакиллари ваҳшийларча жазолашимиз орқасида тушдик. Менинг соф виждоним бутун ҳақиқатни сизнинг юзингизга айтишга мажбур қилаётир. Шаҳарга борганда бу хатарли сафар учун сиз блан юқоридаги улуғлар олдида алоҳида сўзлашадиган бўлдим! — деди.

Тентек Ўяз жавоб қилмади. Қўлини бир силтаб тескари қаради-ю, кетаверди. Улуғларнинг ёнида фақат ўзининг икки чопари ва икки старшини блан Такежонгина қолди. Амри-фармоннинг обрўсини йўқотиб, мажолсизлангани шунчаликки, энди бир қултум сув, бир дамлам чой ва бир дона бўғирсоқ, бир бурда пишлоқ топишнинг ўзи маҳол бўлиб қолди.

Улуғларнинг сайлов ўтказоолмаслиги очиқ кўриниб турарди. Энди кўп ҳаялламасдан, туёқни шиқиллатиб, Семейга жўнашдан бошқа чора қолмади. Тентек Ўязнинг сўнгги амалдорлик кучи фақат шунга етди. У Такежонга тезлик блан от топиб, ўзларини кечиктирмай жўнатишга буйруқ берди. Бўлис ўзи блан атрофидаги чопарлари, старшинларининг отларидан қўшиб-чатиб, кечга яқин тўрт извошни зўрға юргизиб юборди. Ст-ражниклар пиёда кетишди.

Тентек Ўяз жўнаш олдидан, бугун содир бўлган қизиқ воқиядан ўзича хулоса чиқариб, бир қа-

рорга келди, уни ўзига қарашли чиновникларига ҳам айтди. Ўйлаб топгани: тилмоч орқали Такежон, старшинлардан суриштириб сўраб, ёнига ўзининг улуғлик фикрларини ҳам қўшиб, юқоридаги улуғларга юз қилиб олиб бориш учун акт ёзиш бўлди.

Ёзган актининг асосий «вазифаси» Ўязнинг ўз гуноҳини оқлашдан иборат эди. Унда: «Ўролбой катта қароқчи. Бозорали унинг эл ичидаги суянчиги, кўп уста маккор, ақлли йўлбошчиси. Ўрозбой, Жиреншелар бўлса Бозоралининг ёқловчилари. Уларнинг ичида мана шу Чинғиз элининг бўлиси Такежон Қунанбоевнинг бир туғишган иниси Абай ҳам бор. Сайлов қилдирмай, арзимаган нарсадан баҳона топиб, қўзғолон кўтарганлар — ўша Абай блан Бозорали тайёрлаб қўйган камбағаллар, хизматкор бўлиб юрган фуқаролар».

«Бу элнинг бўлиси Такежон ҳам бўлисликка лойиқ одам эмас. Ўролбой блан Бозоралида хусумати бўлгани учун, уларга қарши бўлгани блан улуғга қарши кўтарилган норозиликни босишнинг уддасидан чиқолмади. Улуғлар бошига келган шундай хатар устида халқ э'тиборга олгудек бирор оғиз гап ҳам айтаолмади. Улуғларни ёлғиз далага ташлаб кетаётган овуллардан ҳеч бўлмаганда биронта овулни ушлаб қолиш ҳам қўлидан келмади. Унинг халқ ўртасида ҳечқандай э'тибори бўлмаганлиги орқасида шундай ишлар содир бўлди, бу ишда айбли фақат — шу бўлис. Қўлга

тушган Бозоралини қочириб юборган халққа ҳам ҳечқандай жазо беролмади. Шу сабабларга биноан, яна халқни сайловга тайёрлайолмагани учун, Такежон Қунанбой ўғли бўлислик ўрнидан туширилди. Унинг ўрнига кандидат Жабай Бўжей ўғли вақтинча бўлис қилиб тайинланди!» деб ёзилди.

Бу актни Ўяз извошга тушаётган пайтда тилмоч орқали эшитдирди.

Шундай қилиб, Ўяз ўз бошига тушган бу кулги аҳволнинг жароҳатини ўз тили блан ялаб, қоғоз блан сийпаб эмлагандек бўлди. Такежоннинг ўрнидан туширилгани ҳақидаги буйруғини махфий топшириқлар блан мана шу эл ичида айғоқчи қилиб қолдириб кетаётган тилмочга бердида, жўнаб кетди.

'Абай ўн кундан буён Семейда, «Каталашкада» ётипти. Бу чинакам авахта эмас, лекин, жазоланучи вақтинча тутиладиган ер бўлишига қарамай, бу каталашка, ўз асирини бутун ҳибсхоналарга хос бир сиқикда тутати. Деразасида темир панжара, эшиги мудом қулффлоғлик. Ана шу эшик ўртасидаги кичкинагина тешик тутқундаги одамнинг ташқи дун'ё — ясовуллари блан бўладиган алоқаси учун торгина йўл ҳисобланади.

Ясовул, маҳбус чақирса ҳа деганда келавермайди. Сариқ серҳашам қилич осган, мудраб ўти-

радиган, ўрта ёшли, юзини ажин босган соқчилар ўтирадилар. Буларнинг ба'зилари Тентек Ўяз блан бирга элга чиққан стражникларга ўхшарди. Қамоқхона ўша Тентек Ўяз маҳкамасининг ёнида. Бу ердаги ҳаёт Абайнинг озод юрган чоғидаги ҳаётидан жуда катта фарқ қиларди. Шундай бўлса ҳам Абай ўзининг бу аҳволига бирқадар кўникиб қолганга ўхшарди. Атрофини хилма-хил китоблар блан тўлдириб олган. Кўпинча шу китоблар устида мук тушиб ўтирарди. Кунларнинг қандай ўтиб кетганини билмай ҳам қоларди.

Шу кунларда, Абайга чин қалбларидан дўстлик қилаётган бирнеча шаҳар одамлари бор. Булар ичида ҳаммадан ҳам Оқбош деб аталадиган Андреевичнинг оқибати ўзгача эди. У Абай каталашкага тушган куннинг эртасигаёқ келди.

Шундан буён икки-уч кунда китоб келтириб берадиган бўлди. У Абайни қамаб қўйилган кичкинагина хонадан соқчилар турадиган, деразаси кичик, ўзи ҳам қафасга ўхшаш, пашша босиб ётган уйга чиқартириб, гўё иш блан танишгани келган киши бўлиб, узоқ-узоқ суҳбатлашиб ўтириб кетарди. Китоб орқасидан китоб келтириб: «Ёлғиз тутқунга шериклар келтирдим» деб Абайнинг кўнглини кўтариб кетарди. Андреевич овулда содир бўлган воқияни эшитиши блан Абайнинг олдига келганда:

— Қаҳри-ғазабини сочиб, ас-аса, дабдаба

блан борган улуғни шунчалик масхаралаб, обрўйини тўкишингиз осон иш эмас... У — одилона ғазабнинг иши. Лекин бу иш, сизнинг адолатпарварлигингизни кўрсатиб, қимматингизни қанчалик оширмасин, қонун олдида ва ҳокимларнинг назарида уларнинг ғазабини қўзғотадиган иш. Бу тўғридан-тўғри бунтга ҳозирлик кўриш деб қараладиган ва қат'иян ман' қилинган иш, — деди.

Андреевич Абай блан бу тўғрида суҳбатлашишдан олдин ўзининг яқин ошнаси бўлган советник Лосовский блан ҳам хўп сўзлашиб, воқияни батафсил эшитиб келган эди. Лосовский Андреевичга Тентек Ўязни эрмак қилиб, унинг ишларини кула-кула сўзлаб берган эди. Советникнинг ўзи Абайнинг ишига азбаройи номус юзасидан қилинган иш деб қарарди.

Андреевичнинг уйида шу ҳақда яна бир гап кетганда, учинчи бир бегона одам ҳам бўлди. Бу одамнинг ёши ўттизга тўлган, қуюқ қора соқолли, очиқ ва кенг пешонали, серғайрат, чехрасида донолик акс этиб турадиган Михайлов эди. Бу одамнинг кўриниши ҳам, кийган кийими ҳам бу ердаги маҳкама ходимларига ўхшамас эди. У чиновниклар тақадиган ялтироқ тугмалар, зарҳал уқаларни асти тақмас эди. Ўзи аллақачонлардан бери подшо ҳукумати терс кўзи блан қарайдиган гуноҳкор одамлардан ҳисобланиб, бу томонларга сургун бўлиб келган айбдор эди.

Шундай бўлса ҳам дўстлари уни бир амаллаб

область маҳкамасига хизматга жойлаб қўйишган эди. Гердайиб босар-турарини билмай борган улуғнинг моховга ошна бўлиб қайтишини, улуғнинг бошидан кечган кулгили саргузаштини даставвал эшитганда. Михайлов ҳечқандай савол бермади. Фақат ўзига хос бир кулгисидан қилиб, шарақлаб кулганича қизариниб, ҳузур қилиб эшитди.

У кейинги кунларда, Андреевичдан улуғни расво қилиб, кулгили аҳволга солган ўша саҳро йигитини кўрсатиб, таништириб қўйишини илтимос қилди. Андреевич Абайнинг иши Лосовскийнинг берадиган гувоҳлигига боғлиқ эканлигини қайта-қайта такрорлайверарди. Ниҳоят, советник ҳам бу иш ҳақида олдиллик блан сўзлашга рози бўлди.

Абай ҳам Андреевичдек дўсти шу сингари ғамхўрлик қилаётганини билгандан кейин хотиржам бўлди. Унинг бу кунларда каталашка стражнигидан қиладиган ягона талаби, кечаси чироқ ёқиб беришларигина эди. Абай бу кунларда жуда кам ухларди. Биридан-бири қизиқ романларни кун бўйи ўқиш блан қаноатланмай, кечалари ҳам ўқигуси келарди.

Каталашканинг хира фонари ерга қўйилмай, баланд қилиб деворга осиб қўйилар эди. Ўшанинг тагига бориб, ҳарфлар зўрға кўринишига ҳам қарамай, китобдан кўзини олмайдиган Абай, шам жуда хиралашиб кўзи толган пайтлардагина бо-

риб, муштуми блан каталашканинг эшигини урарди. Хуррак отиб маст уйқуда ётган бутун стражникларни бўридек чўчитиб, уйғотиб юборарди. Уйқуси бузилганига жаҳли чиқиб, тўнғиллаб келадиган кекса стражниклар ба'зан Абайни кесатиб:

— Бу қирғизнинг ўқимишли бўлиб олганини қара-я. Бобанг блан отанг учун ҳам шу каталашкада ўқиб олай деяётирсанми? Кундузи камлик қилдими сенга? — деб, ундан койиб кетар эди.

Абай уларнинг уйқусини безовта қилиб уйғотгани бўлмаса, гап талашиб сўзга боришмасди. Аксинча, уларнинг ҳалигидай қаттиқ ҳазилларига завқ қилиб куларди. Сиполик блан ҳалигиларнинг биттасини Сергей, биттасини Николай деб, ўз номлари блан атаб, саҳронинг ўзига хос тарбиясига биноан мулойимгина:

— Сергей, ўзинг ўйлаб кўр, каталашканг тўла қандала. Кишига на уйқу беради-ю, на тинчлик беради. Шу китобдан бошқа ҳамроҳим ҳам, юпанчигим ҳам йўқ. Мана, каталашкангнинг овқатини ҳам еяётганим йўқ. Каталашкангни шу шамдан бошқа ҳечнарсасага чиқимдор қилаётганим йўқ-ку, ахир! — деб қўярди. Бунга кўпинча дуч келадиган кекса Сергей, ҳар кеч аввалига гап ташлаб тихирлик қиларди-да, сўнг иккинчи шамни келтириб, ўзи ёқиб бергач:

— Дуруст одамлар школда ўқиғучи эди... Школда. Сенинг отанг тюрмада ўқи деб та'лим

берганми дейман? Топган школинг шу ер экан-да, ма! — дерди.

Абай каталашкани жуда оз чиқимдор қиларди. Унинг қимизи, гўшти, иссиқ овқати ҳаммаси ташқаридан келтириларди. Унга овқатни Эрбўл ёки шу гал Абай блан Эрбўлнинг аравасини ҳайдаб, кучер бўлиб келган эпчилгина Боймағамбет деган йигит олиб келарди. Ҳозир Абайнинг камерасида ярим тоғора муздек қимиз, яхна гўшт, чой блан ичиш учун келтирилган бир дастурхон овқатлари ҳам бор эди. Гарчи Абай ортиқча ташвиш тортаётган бўлмаса ҳам, шаҳарнинг иссиғи авжига чиққан пайтда кичкинагина дим уйда диққи-нафас бўлиб ётавергандан иштаҳаси бўғилиб қолган эди. Шунинг учунми ёки кўп вақтдан бери қуёшга чиқмай ўтирганиданми, ҳозир ранги анча заҳил тортиб, синиқиб кетган. Бу кеча ҳам, ўтган кеча ҳам ухламай чиққан Абай тун ошган қимиз блан ноҳорлик қилди-да, мук тушиб яна қизиқ романнинг воқиасига чўмди. Бу «Сохатий» деган китоб бўлиб, бирнеча рус жасурларининг ҳаётини тасвирлайдиган қизиқ саргузаштли роман эди. Романда номусли ҳаққоний қасоскор, одил ва ботир йигит Сохатий ҳақида, яна гоҳ инсофга келиб, гоҳ беомон ёв сингари иш тутадиган, донғи кетган қароқчи Ванька-Каинлар ҳақида ёзилган. Сохатийларнинг буқиниб юриб, баъзан кутилмаган жойда ўрмондан чиқиб, улуғларнинг йўлини тўсиб, ўз тақдирлари учун улардан олган

ўчлари ҳам тасвирланган. Абай бу йил кўклам, Оқшўқида «Дубровский»ни ўқиган чоғида ўйлаган фикрларини яна ўйлайбошлади. Владимир, порахўрларни ўз уйига қўшиб куйдириб юборганида, Абай ўша номусли йигитнинг олган ўчига завқ қилиб, кўп хурсанд бўлган эди. «Киройи йигитнинг ғазаби бўлса, шундай бўлса!» деб, шодланган эди.

Кейинги кунларда ўша китобдаги воқияни тез-тез эслаб турарди. Бир лаҳзада рўй берган ўзгача ҳаракат ичида шу сингари воқияни ўзи ҳам бошидан кечирган эди. Тентек Ўязнинг уйини қасирлатиб қулатиб юборилганда, қўрққанидан ичкаридаги уйнинг эшигига бориб, бир жойга тўпланиб турган Тентек Ўяз блан беш-олти стражниклар-урядниклар ҳозир унинг кўз ўнгиде гавдаланди. Шафқатсиз ғазаб, лоп этиб ёниб, сўнган аланга учқунидек кўз олдидан ўтди.

... «Бир-биридан нақадар узоқ бўлган қавмлар, одамлар бор. Ба'зан булар аямай қилинган зўрлик, андишасизлик блан қилинган хиёнатни кўрганларида оға-инидек, бир-бирларига ўхшаб ҳаракат қилишади. Занжирбанд йўлбарслар ғазаби келганда йўлбарслигини қилганидек, ёки қалпоқ кийдириб, кўзини бекитиб қўйилган тутқун қиронлар ғазаби келганда қиронлигини қилганидек, ор-номус ҳам ма'лум одамларнинг ғазабини бир хилда қўзғотади. «Шундай пайтларда одамни қавми-жинси, мартабаси эмас, бир-бири-

га ўхшаш ҳолат идора қилса керак!» деган хаёлга боради.

Ҳозир Абай шу сингари хаёлларга чўмиб кетиб, тиззасидаги китоб очиқ турганича, парвосиз қолган бир пайтда тезлик блан камеранинг эшиги очилабошлади.

Каталашка надзиратели Хомутовнинг ўзи кириб келди. У ҳамиша бу ерга Абайни адвокат чақиртирса ёки бош терговчи келган бўлса кирар эди. Абай: «Бўшатиб юборадиган вақт бўлди-ми?» деб, тўсатдан пайдо бўлган бир умид блан ўрнидан дарҳол туриб Хомутовга томон қадам ташлади. Хомутов ичкарига қарамай, эшикда турган жойида дағал товуш блан:

— Қунанбоев, юр дежуркага, сени кўргани овулдан отанг келипти! — деди совуққина қилиб.

Бу хабарни эшитганда, Абай бир томондан ҳайрон бўлса, иккинчи томондан қандайдир номуси келиб, илдам одимлар блан полициянинг орқасидан кетди.

Ҳақиқатда ҳам дежуркада элдан келган бир-нечта одам ўтирган эди. Беш-олти киши блан бир тўп бўлиб келган Эрбўл ва Боймағамбет кўринди. Абай шошганича улар блан саломлашиб бўлган он уларнинг ичидан Қунанбойни излайбошлади. «Кекса устихонини сургаб, бу ерга келиб нима қилар эди» деб, ич-ичидан энсаси қотиб келган эди.

Шундай хаёлга боргани учун, Абай ўзини ку-

тиб ўтирган бу ердаги одамларнинг олдига қовогини солиб, чеҳрасида қандайдир норозилик акс этган ҳолда кириб келган эди.

Келганлар ичида Қунанбой кўринмади.

— Отам келди деган эди, қани? — деди дарров. Эрбўл астагина унинг биқинига туртиб қўйди-да, стражникларнинг олдидан Боймағамбетга қараб сўзлаётган киши бўлиб:

— Отанг мана бу ўтирган Даркембой эмасми, сени кўрсатмайдиган бўлгандан кейин айтилган гап-да! — деди.

Абай бу гапни эшитиб хурсанд бўлди-да, секин бош эгиб қўйди. Соқоли оқ бўлса ҳам ҳали тетик, кексалик ҳам енгаолмаган, зуваласи пишиқ, серғайрат Даркембой қулочини ёзиб, Абайни меҳрибонлик блан қучоқлаб:

— Айланай ёлғизим, суянган тоғим! — деб, бағрига босиб юзидан ўпди.

Бу гал Эрбўл Хомутовга порани аямай қистирган кўринади, чунки Даркембойнинг чиндан ҳам қамоқда ётган йигитнинг отаси эканлигига қаноат ҳосил қилган надзиратель, чолнинг Абайни соғиниб, юраги узилиб келган оталардек қучоғига олганини кўргандан кейин: «Сўзлашиб олсин» деб чиқиб кетди.

Абай Даркембойнинг қучоғидан чиқиши блан ўтирган иккита йигитни эндигина таниди. Даставвал кирганида, ярим қоронғи уйда уларни яхши пайқамай қолган экан. Уларни таниб, ҳайрон

қолди, лекин ҳайрон бўлиши блан бирга, беҳад хурсанд ҳам бўлиб кетди. Шу онгача дамани чiqармай ўтирган барваста, баланд бўйли йигитларнинг иккови блан ҳам қаттиқ-қаттиқ қучоқлашиб кўришди.

Абайни ҳайратда қолдирган шу икки йигит, худди шу кунларда Семей, авахта уёқда турсин, ҳатто Қунанбой овуллариининг кўзига ҳам кўринишлари хатарли бўлиб, элга сиғмай юрган йигитлар.

Эралида бўлган можародан кейин ўша фалокат сабаб бўлиб Такежон ўрнидан тушди. Абайни жавобгарликка тортиб, шаҳарга олиб келиб авахтага қамади. Шундан буён бутун Ирғизбой ва уларнинг ёри-дўсти бўлган элларнинг ҳаммаси: «Ўша можарони бошловчилар, фитначилар» деб, бутун айбни Жигитек одамларининг устига қўйишган. Аслида бу ишлар Ўролбой, қолаверса, Бозорали туфайли бўлди дейишаётган эди.

Ундан кейин сайлов бошида ғалаён кўтариб улуғга қаршилиқ қилиб, сержамоа жотоқларнинг ичига ғулғула солиб, яна улуғнинг уйини қулатиб, кўпчиликнинг бошини бириктирган мана шу йигитлар бўлди дейишди. Уларнинг устидан: Такежон ва бошқа чақимчи мансабдорларнинг кўпчилиги Тентек Уязнинг маҳкамасига приговорлар¹ туширишган эди. Абай бирнеча бор улуғ олдига сўроққа борганида,

¹ Чақиқ қоғози ма'носида. — Р е д.

терговчи улуғнинг айниқса мана шу икки йигит устида кўп тўхтаб, ўшалар туғрисида тоза айлан-тириб, қаттиқ суриштираётганини ҳам билган эди.

Ўз устидаги тергов узоққа чўзилишига ҳам қарамай, Абай бу икки йигит ҳақида, улуғнинг қўлига ҳужжат бўлиб кирарлик бирор оғиз гап гапирмади. Мана энди ўша улуғлар тишларини қайраб, ғазабига олиб турган икки йигит шаҳарга келиб, дамига тортишга тайёр турган улуғнинг авахтасига ўз оёқлари блан кириб келишипти.

Абай ҳатто Даркембойнинг келишини ҳам хатарли деб биларди. Унинг устидан туширилган қоғозлар ҳам анча оғир эди. Броқ Даркембой унинг учун ҳечқандай хатардан бош тортмаслигини Абай яхши биларди.

Уни ғоят ҳайратда қолдираётган мана шу икки йигит. Ҳозир улар Абайнинг юзига кулимсираб, дўстона боқиб туришарди. Ўзларини чин тилакдош, айрилмас жигарлардек тутмоқдалар. Булар Жигитек элининг икки азамати, икки шери — Бозорали блан Абулғози. Абай уларга қараб:

— Азиз дўстларим, ғажиб ташлагудек бўлган арслоннинг оғзига сен икковингни ким келтириб рўпара қилди? Битта-яримтанинг сиқиги блан келдингларми? Ёки бизнинг овуллар мен учун

сенларнинг ичканларингни заҳар, еганларингни заққум қилдими? Шунинг учун келдингларми? Нега келдиларинг, ахир? — деди.

Бозорали Абайнинг бу масалада янглишаётганини айтиб берди.

— У айтаётганларинг бир бизни эмас, бутун Жигитек элини сенинг орқангдан чувалаштириб шу ерга олиб келгудек сабаб-ку. Лекин ундай гаплар бизни шу ерга олиб келаолади дейсанми? Шу авахтада сен ётмай, Такежон ётганда ҳам шу, гапларни гапиришар эди. Ушанда ҳам бутун бало менинг бошимга тушар эди-ку. Лекин, Бозорали блан Абулғози у ҳолда бу ерга келиш уёқда турсин, «миқ» этар эдими? Ҳечким зўрлагани ҳам, қистагани ҳам йўқ. Мана бу Даркембой чолинг блан дов'юрак, шаддот Абулғозинг: «Сен ўтирган авахтада кенг қасрда ўтиргандек, ўкинмасдан ўтираман!» деди. Қўярда қўймай: «Ушандан айрилмайман» деб келишди! — деди.

Даркембой блан Абулғози иккови икки томондан бу сўзларни қувватлаб кетишди.

— Биз учун сен ётма. Йўқловчи бўлиш бизнинг қўлимиздан келмайди. Нодонмиз, уддасидан ҳам чиқолмаймиз! — деб, гапни Даркембой бошлаган эди, уёғини Абулғози илиб кетди:

— Сен учун биз ётамиз. Бизларнинг нима фойдамиз бор. Сен ҳеч бўлмаса, элнинг кўз ёшини тўқтирмайсан-ку. Агар йўқловчи бўламан десанг, ор-номусни эрларча сақлай биласан. Ҳамма-

миз ҳам шунинг учун келдик. Сен чиқ, биз ётайлик! — деди.

Қайси куни Қўриқда Ўспон айтган совуқ хабардан кейин Абай Бозоралини дурустроқ кўрган ҳам йўқ эди. Фақат Эралида, Ўязнинг уйида, тутоққан ғазаб ичида бир кўзи тушган эди, холос. Мана бу қардошларни ўлимга боришдан ҳам бош тортмайсан деб, бир тўп қилиб бошлаб келган шу Бозорали эканлигини Абай билиб турарди. У Абай олдига: «бутун айбимни кечир» деяётгандек, узр сўраб келди. Унинг учун ўзини қурбон қилишга ҳозир бўлиб, гуноҳларидан ўтишни ўтишиб турипти.

Абай ақл югуртириб, вазиятга қараб билиб бўладиган бу кайфиятни бироз ўйланиб туриб англади. Шунанглаши бланоқ уларнинг уччовига мамнун чеҳра блан қаради. Кайфи чоғ бўлиб, кулимсираб туриб, гап бошлади.

— Эр йигит — бошга иш тушганда, нортуя — кечувда синалади, дейдилар. Ҳалиги гапларинг бошимни кўкка етказди. Мен чиндан ҳам хатарда қоладиган бўлсам, мана, оппоқ соқоли блан йўлимда қурбон бўлиши учун Даркембой келипти. Мағрур бошларинг блан икковинг ҳам жонингни фидо қилишга ҳозир бўлиб келибсан. Сенлар ўзларингни ҳарқандай ўтга ташлашдан тортинмайсанлар-ку. Мен нега ажалдан ўзимни четга оламан? — деб, кулиб юборди-да, илова қилди. — Лекин юрт чўчийдиган ҳеч гап йўқ. Тентек Ўяз-

нинг қуруқ милтиқни отишидан, дўқидан ўти ёрилиб, ўлай деб турган Абай ҳам йўқ. Менга чивин чаққандек озор етказадиган жазо ҳам, ғазаб ҳам йўқ. Авваллар ҳам мен кўп миннатдор бўлиб юрган жуда яхши бир рус дўстим бор эди. Ўша одам ўзига ўхшаш яна бирқанча гапи ўтадиган, э'тиборли дўстларни топиб берди. Уларнинг биттаси Ўязнинг итлигини ўз кўзи блан кўриб келган одам — советник. Ҳозирча аҳвол ана шундай. Яқин кунларда, Ўяз блан мени бетма-бет қўйиб сўроқ қилсалар керак. Энди у блан да'волашишга мана бу Даркембойни солмай қўяқолай! — деб, ҳазил қилди. Шундан кейин Бозоралига қаради-да:

— Гапга қолганда-ку сенга бас келадиган қозоқ йўқ-а, шундай бўлса ҳам Бозеке, бу гал гапни менга қўйиб бер. Одам қанча кўпайса, тергов блан да'во ҳам шунча кўпаяди. Иш тобора чалкашаверади. Текшириш ҳам, тергов ҳам жуда чўзилиб кетади. Ҳарҳолда, бу кунларда шу ерда сенларнинг ҳеч керакларинг йўқ. Тезлик блан элга қайтинглар! — деди-да, улар блан яна бир-бир қучоқлашиб кўришиб, хайрлашди.

Абай орқасидан йўқлаб келган Жигитек одамларини ҳибсхонадан қайтариб юбориб, ўзи яна бироз вақт ўша ерда ўтириб қолди. Даркембой, Бозоралилар бўлса Эрбўл блан маслаҳатлашиб, ўзлари учун хатарли бўлишига қарамай, Семейда қоладиган бўлишди. «Борди-ю, Абайга керак бў-

либ қолсак, шу ерда ҳозир турайлик, деб, Семейнинг татар маҳалласидаги, даладан келадиган қозоқлар кўп қатнамайдиган, хилватроқ кўчасидан бир уйни ижарага олишди. Ба'зан кечалари Эрбўл блан зимдан учрашиб туришарди. Абайнинг тергови оғирлашиб, қаттиқ жазо бериладиган бўлса ёки иш чалкашиб кетиб, кесилиб кетадиган бўлса, ҳатто Эрали можаросини ҳам Бозорали ўз бўйнига олишга тайёр бўлиб, Абайдан жонимни аяб қолгунча ўлганим ортиқ, деган қарорга келди.

У Нурғонимга бўлган кучли муҳаббатидан кечиб, ундан кўнгил узолмади. Шунчалар оташин ҳис блан берилган ёш жувон ҳам юрак ўтини сўндираолмади. Шу тахлитда юришаркан, Бозорали бошқалардан тортинмаса ҳам ичида: «Абай билган кун иерга кириб кетаман-ку» деб ўйларди. Қисқаси, бу ҳам ички ва ташқи жароҳатдек, дард устига чипқон эди. Айниқса эр бошига синов, эл бошига фалокат бўлиб тушиб қаттиқ ботди. Гарчи Абай ўз олдида Бозоралининг гуноҳи борлигини билса ҳам, ҳозир уни мард йигитлар парво қилмайдиган жароҳатдек устини ёпиб кетди.

Авахтага кириб, Абайни кўриб чиққандан кейин Бозорали бу ҳақда: «Ёлғон номус фазилат эмас, ор-номусни сир сақлаш фазилат деди-ку Абай, ақлингдан ўзим ўргулай!» деди. Ичида-

ги тош-тумордек тугилиб юрган бир ғашиликдан қутулиб, енгил тортганини шу зайл изҳор қилди.

— Йўлдошини топмаган эр озади, бошлиғини топмаган эл тўзади деса бўлади. Шу бугун йўлдошни ҳам, бошлиқни ҳам топиб меҳрим ортиди. Аҳд шу. Ё Абайни эсон-омон чиқариб олиб, ҳаммамиз бирга ўйнаб-кулиб элга қайтамиз. Ёки Бозорали унинг йўлида бош тикади-да, элнинг бетини кўрмай, сургунга жўнайди. Қайта келмас ерга кетади. Лекин бу гал заррача ўкинмасдан кетади! — деди.

Даркембой ҳам Бозоралининг Абай ҳақида гапирган гапидан ўзича хулоса чиқариб:

— Ёвга ялинмай, дўстдан жонингни аяма дегани-да бу! Баракалла! — деди.

Авахтада Абай ёлғиз ўзи ётди. Унинг дўстлари Бозорали, Даркембойларгина бўлмай, шу сингари тилакдошларнинг сони ортиб бормоқда эди.

Абай мана шу сўнгги кунларда ўзига яна бир ўзгача дўст пайдо бўлганини Эрбўлдан чала-ярим эшитди. У дўсти Иртишнинг бўйидаги «тўқай бўйининг эли» деб аталадиган ғоят сержамоа Бура элидан келган. Тинибойнинг уйига учта ғоят семиз от қўшилган извошда келиб тушган кўп серзавқ қиз — Салтанат эди. Тинибой блан бу қизнинг отаси — Иртиш бўйида яшайдиган бой савдогар Алдеке — қуда-анда, яқин дўст эди.

Унинг овуллари саҳро элидек эмас. Иртиш

бўйида, шаҳарга яқин ерда бўлгани учун деҳқончилик ва савдо иши блан шуғулланарди. Тепаси чодир қилиб солинган чиройлик-чиройлик ёғоч биноларда туришарди. Шаҳар, бозор, ярмаркага каттадан-кичик, эркак ва аёл баравар қатнардди. Уларнинг кўриниши, кийимлари ҳам Тўбуқтиларникидан мутлақо бошқача эди. Мана шундай овулларнинг узатиладиган, бўйи етган эрка қизи керак-яроғини олиш учун кичик онаси блан шаҳарга келган эди.

Бу бўй етган қиз — Салтанатнинг Тинибой уйига биринчи келиши эмас. У мана шу уйнинг келини, Абайнинг опаси Макиш блан айниқса то-тув эди. Ўтган қиш бир келганида, Макиш блан узоқ-узоқ суҳбатлашиб, кўп сирлашганди. Макишдан Абай ҳақида сўраган эди. Ўша кеча Макиш Салтанатнинг илтимоси блан Абайнинг бир-шени куйга қўшиб куйлаб берди. Салтанат куйдан ҳам кўра Абайнинг сўзларига қулоқ солди.

Ярқ этмас қора кўнглим на қилса-да,

Осмонда ой блан кун барқ урса-да,

Дун'ёда менга сра сендай ёр йўқ.

Сенга ёр мендан ортиқ топилса-да!

деб. изҳор этилган юрак дардларини эшитганда, Салтанат астагина хўрсиниб қўйди. Икки қўли блан Макишнинг бир елкасига осилиб ўтириб, тушиб келаётган қоронғиликка тикилганича, ма-юсланиб тинглади. Гулгун юзини бир нафасгина

Макишнинг елкасига қўйди-ю, кейин ўзининг бу ишидан уялгандек, тўсатдан дув этиб икки юзи яллиғланиб кетди-да, яна ўзини тутиб олди. Брок, ше'рнинг сўзлари унга умрида эшитмаган ажойиб ҳисларни изҳор этгучи сирдек туюлган эди. Ўша кечдаги суҳбатни:

— Во дариго! Юрак дардларини шу зайлда ифода этдирган қизнинг нима армони бор дейсиз? — деб тамом қилган эди.

Эрталаб мана шу меҳмон қиз, Тинибойнинг катта хотини, Макиш, ўзининг кичик онаси блан ўтириб ноништа қилишаётган эди. Шу вақтда Эрбўл зарур иши бор кишидек шошганича тўсатдан уларнинг устига кириб келди. Макиш блан Тинибойнинг катта хотини Эрбўлдан: «Абайнинг иши қалай? Бўшаб чиқишининг иложи борга ўхшайдими? Адвокат нима деяётир?» дейишиб иккови икки томондан савол берабошлади.

Эрбўл ҳалиги меҳмон аёлларни танимас эди. Ҳайрон бўлиб Салтанатга қараганича гап бошлайолмай турди. Нима учундир қиз ўз-ўзидан бир қизариниб кетди. Катта-катта қуралай кўзлари порлаб, Эрбўлга мулойимгина бир назар ташлади-да, дам ўтмай: «яширмай айтавер» деяётгандек. йигитнинг юзига тикка қаради. Макиш ҳам:

— Айтавер, бегона одам йўқ-ку! — деган эди, Эрбўл гапни кўп чўзмади.

— Адвокат блан Абай иш кўп узоққа чўзилмас, деб умид қилиб туришипти. Аммо, ҳали ма'-

лум эмас. Ундан ташқари адвокат: «Бундай терговнинг охири бировни кафилга олиши блан тамом бўлади. Шунга тайёр туриш керак. Шаҳар улуғ биладиган э'тиборли кишилардан минг сўм «гаров» қўйиб, Абайни кафилга оладиган одамни тайёрлаб қўй» деяётир. «Иш яхши томонга қараб кетса, шу блан тамом бўлади» деяётир. Кафилга оладиган одам ҳовли-жойли савдогарлардан бўлса, яхши бўлади дейишаётир. Шунга келдим! — деди.

Эрбўл Тинибойнинг ўзини, ё унинг ўғилларидан биттасини назарда тутаётганлигини ўтирганларнинг ҳаммаси тушунди. Тинибойнинг катта хотини бундай ишларни илгари ҳам бирнеча бор кўрган эди. Энди ўқиниб:

— Оббо, бўтам, энди бунинг иложи қандоқ бўлади? Ўзингга ма'лум, уйда бой ҳам йўқ, ўғилларнинг иккови ҳам сафарда. Қўлимизда пул ҳам йўқ. Уй эгаси бўлиб кафилга оларлик эркак оти йўқ-ку! — деди.

Бу иш Эрбўл блан Макишни гангитиб қўйди. Эрбўл Абай учун энг нозик бир пайт шу бўлишини фаҳмлаб, сиқилиб хаёл суриб кетди.

— Ёспирим! Шу ерга келганда иш чатоқ бўлмаса яхши эди-да! Мол олиб келишга эл олис, ҳамма яйловга чиқиб кетди. Кафилга оладиган меҳрибонлар уйда йўқ. Шошиб қолиб, элдан ҳеч нарсага қарамай чиқиб келаверган эдик. Кафилга оладиган одам худди шу кунларда зарур бў-

либ қолса нима қиламиз? Бойвучча, ҳеч бўлмаса шу ердаги ўзларингизга ўхшаш ҳовли-жойи бўлган қозоқ савдогарлари таниш-билишларингиздан биронтасига илтимос қилиб кўрсангиз қандай бўлади. Сизнинг гапингизни уларга ўзим етказаман! — деди.

Шундан бошқа чора ҳам йўқ эди. Тинибойнинг катта хотини блан Макиш шаҳардаги кўнгли яқин ёр-биродарларидан икки-уч кишининг номини аташди, лекин уларнинг деярлик ҳаммаси сафарда эканлигини эслашди. Макиш қаттиқ куюниб, қошларини чимирганича:

— Ёз бўлди дегунча аравасини ғичирлатиб, бири «эл» деб тоққа, бири «илдий» деб, қуйига қараб кетишади-ку. Тинч ўтирадимми булар? — деди.

Ўтирганлар гангиб қолишди. Кўпдан бери буларнинг авзойига зеҳн солиб кайфиятни пайқаб ўтирган Салтанат шу ердагиларнинг ҳаммасини ҳайратда қолдириб, кутилмаган бир гап гапирди. Эрбўлга қараб:

— Абай мирзанинг дўсти сафарга кетган одамларгина эмасдир. Дўстликка дўстлик қилиш — бурч дейдилар-ку. Отам Абайнинг отасини ҳам, ўзини ҳам, дўстона қилган яхшиликларини кўп кўрганман, дер эди. Мана бу онам блан менинг номимдан Абайга шу гапни айтинг. Бу гал қандай ҳожати бўлса биз чиқарамиз. Кафилга Алдекеновни кўрсатсин! — деди.

Шу қадар ишонч блан айтилган бу гапни эшитиб, ўтирганларнинг чиройи очилиб кетди. Эрбўл азбаройи қувонганидан:

— Синглим, азизим, бу гапнингиз эр-азаматлар айтолмайдиган, бебаҳо гап бўлди. Эр бошига озодлик келтирадиган дўстликдан ортиқ нима бор! Ҳарқанча раҳмат айтсам оз! Яна уни мен айтдим нима-ю, айтмадим нима. Худо хоҳлаб, эсон-омон қутилиш муяссар бўлса. Абай ўз орзи блан ўзи айтсин. Мен бўлсам бу жавобингиздан ўзимда йўқ хурсанд ва беҳад миннатдор бўлдим! — деди.

Салтанатнинг оппоқ, кенг пешонаси, бежирим қирра бурни, юмалоқ келган оппоқ иягида қизғиш шуладек тўлқинланиб турган нафис бир қизиллик кўринди. Гуллаб турган беғубор ёшлик. Кулимсираганда юзлари шафақдек гулгун ёниб кетарди. Силлиқ қилиб таралган қалин сочлари қўнғир товланиб ялтираб турарди. Оҳиста ва қия боқучи катта қўй кўзларида нозли бир жозиба кўринарди. Гўзал қизнинг узун-узун бармоқларидаги тилла узуклар, оппоқ билакларидаги билак-узуклар ҳам ўзига жуда ярашган. Қулоқларидаги жимжимадор тилла исирғалар ҳам ҳар силкинганида гўзал қизнинг ажойиб ҳуснига ҳусн қўшиб, ярақлаб ёниб турарди. Қизнинг исми Салтанат эканлигини билганда, Эрбўл ичидан: «Киройи Салтанат деса дегундек экан. Кўриниши ҳам.

қалби ҳам чин салтанат экап-ку!» деб, кўнглида бу қизга нисбатан зўр ҳурмат пайдо бўлди.

Абайнинг иши орқасидан юрган дўстлари шундай чораларни кўриб қўйишди. Бир томондан адвокатнинг ҳаракати, иккинчидан орқасидаги йўқловчилари, Эрбўлларнинг аризаси, унинг устига Абайнинг терговда берган жавоби — ҳаммаси бўлиб, ниҳоят тергов «Областное управление» деб аталадиган жандарол маҳкамасида олиб бориладиган бўлди. Бир ярим ойга яқин ҳибсхонада ётиб қолган Абайнинг иши судга берилмай, улуғларнинг ўртасида кўриладиган бўлди.

Икки стражник Абайни жандарол маҳкамасига олиб келиб, иккинчи қаватдаги катта уйга киргизди. Уйнинг тўрига кўндаланг қилиб катта узун стол қўйилган. Абайни ўша столга яқин турган четдаги курсига ўтқизишди. Бироздан кейин стол атрофига ялтираган сариқ тугмалар тақилган, расмий узун кийим кийган, ёш жиҳатдан тенг бўлмаган уч-тўртта чиновниклар келиб ўтиришди. Абайнинг иши орқасидан юрган адвокат Андреевич ҳам келиб Абайнинг орқа томонига ўтирди. Унинг келганини Абай пайқамади.

Советник Лосовский ҳам келиб Андреевичнинг рўпарасидаги бир курсига ўтирди. Унинг ёнида тепа сочи тўкилиб, бошининг олди тақирланган, қуюқ қопқора соқолли, кенг яғринли бир одам бор эди. У, мана шу маҳқамада хизмат қилучи кўркам, серғайрат, бама'ни одам — Михайлов

эди. Ўзидан кейинроқ ўтиришгани учун Абай уларни ҳам пайқамади.

Стол атрофига келиб ўтирган улуғларнинг каттаси мошгурунч соқолли, оқариб қолган сочини тепага тараган кексароқ киши эди. Ўша ўткир мовий кўзли чиновник мажлисни аввал ўзи бошқариб борди-да, кейин Кошкинни чақирди. Эралига борган чоғидагидек мансабдор тўраларга ўхшаб, ҳаддан ошган, гердайган бир вазиятда Тентек Ўяз кирди. Ўяз такаббурлик блан жимжит уйда шахтам қадам ташлаб келиб, Абайнинг ёнида турган курсиларга ўтирмай, тўғри бориб катта столнинг ёнига ўтирди. Элдан келган одамлар кирмади.

Қулоғи чиноқ, юзи ялпоқ, кўзлари қисик, сочи диккайган, сийрак сариқ мўйловли бир тилмоч улуғларнинг столига яқинроқ ўтирди. Бу тергов Абайнинг ишини алоҳида иш тариқасида кўрадиган «алоҳида ўтириш»га ўхшарди. Сўроқ, Абай шу кунга қадар терговда айтган гапларни қайтадан сўрашдан бошланди.

Жавобгар Эралида бўлган воқияни батафсил айтиб берди. Тентек Ўязнинг халқни оёқости қилиб, қонунга қарши қилган ҳаракатлари тўғрисида гапирди. Дарра урдириб, қамчини ишга солганини ҳам қолдирмади. Фақат, ўзининг базибир режасига биноан, Бозоралининг ёнини олганини айтмади. У гапларни жўрттага ташлаб кетиб, ўзини Ўрозбойлар — мансабдорларнинг

ҳақорат қилинишига тоқат қилаолмаган киши қилиб кўрсатди. Гапида бутун салмоқни ўша халқ сайлаб, улуғлар манзур кўрган одамларни, «халқ бийларини» — Ўрозбойларни халқнинг олдида Кошкиннинг дарра урдирганига солаверди. Бутун можаро шундан чиқди деб гапирди. «Ундай Уязни ҳурмат қилиш халқнинг вазифаси эмас эди. Шунда ҳам халқ бу кишига заррача зиён етказмади. Фақат ҳукуматнинг қадриқимматини тушириб, обрўини тўкишидан ранжиди-да, сайловга қолмай тарқалиб кетди. Ўша халқнинг ичида бўлганим учун, халқнинг топшириғи билан ўшаларнинг айт, деган гапинигина айтган менинг тарафимдан бу кишига нисбатан қандай хиёнат, қандай ёмонлик содир бўлипти? — деди.

Абай бирқанча гапларни адвокат ёзиб берган ариза бўйича гапирди. Ўша аризадаги ба'зибир эсида қолган жойларини қайтариб русчалаб айтди.

Аризадаги тартибдан чиқиб, ҳозир ўзидан қўшиб айтмоқчи бўлган далилларга келганда, айтишга қийналиб тутилиб қоларди. Шу сингари, русчалаб айтолмайдиган сўзлар келиб қолса, ўнг томонида ўтирган тилмочга қараб буйруқомиз: «Шу жойини айтиб юбор» деб қўярди. Тилмоч бир-икки жумлани таржима қилиши бланоқ, уёғини ўзи илиб кетарди. Улуғнинг ҳузурида биринчи марта шу қадар узоқ терговда, ўша улуғнинг ўз

тилида сўзлай олганига Абай ич-ичидан хурсанд бўлди. У сўзлаганда: «зер-завари» келишмай қолдими, деб тортинмас эди. Фақат асосий фикр-ни тўғри бериб, сўзларнинг ма'носи бузилмаслигига э'tибор қиларди. холос. Ба'зан ўша онда эсига келиб қолган бирхил чуқур ма'ноли қозоқча ибораларни ўша он ўзи русчага таржима қилиб айтарди. Унинг гаплари тингловчилар учун жуда қизиқ, ёқимли бўлиб чиқарди.

Бу мажлисда раислик қилаётган кекса советник, афтидан, қонунга қаттиқ риоя қиладиган одам кўринади.

Бу тўранинг ҳозирги кайфиятида икки турли вазият билиниб турарди. Аввало — оддий дала қирғизини, подшо ҳукуматининг чиновниги блан юзма-юз қилиб қўйиб, ишларини қўша тергаши одатдан ташқари эди. Иккинчидан — мана шу юзлаштиришида ҳам, бу икки одамнинг ишини ўзи олиб боришида ҳам кекса тўранинг ма'лум мақсади бордек кўринарди. Абайни шунчалик ўз эркига қўйиб бериб, истагани қадар сўзлатиш буни очик кўрсатиб турарди.

Аслида бу сиртдан адолатдек кўринаётган ҳолатнинг тагида қизиқ гап бор. Бу кекса тўра ҳозирги жандаролнинг яқин одами, божаси эди. Унинг қайин синглисига уйланган жандарол, тўрани яхши кўрар ва суяб юрарди. Тўранинг ўзи бўлса, ўлгунча порахўр киши эди.

Тентек Ўяз ҳам, шу маҳкамадаги ҳамма чи-

новниклар сингари, бу советникнинг ўша сирини яхши билар эди. Криловнинг масалидаги ҳозиргина товуқни тутиб еган тулкига ўхшатиб, уни: «Ҳали тумшуғида товуқнинг пати турипти» дейишиб, орқасидан ҳажв қилишар эди. Кошкиннинг ўзи ҳам суянчиғи бўлмаган ёлғиз одам эмас. У мана шу областьдаги судларнинг каттаси, окружной суд раисининг куёви эди. Суд раиси бўлса, жандарол блан жонажон дўст, тили бир одамлар эди.

Жандарол блан суд раиси Кошкинни сақлаб қолиш учун аввал бу ишни — қирғизлар орасида бўлган можарони ёпти-ёпти қилиб, босиб қўяқолиш керак дейишган эди. Лекин Абайнинг авахтада ётиши блан Оқбош Андреевич Абайнинг йўқловчиси бўлганлиги уларнинг кўкрагини кесиб қўйди. Бундай масалаларда адвокатнинг қаттиқ туриб оладиган одам эканлигини область маҳкамасидагиларнинг ҳаммаси яхши билар эди. Адвокат Андреевич бу ишни жуда осонлик блан ҳатто саҳро генерал губернаторининг маҳкамасига ҳам ошириб юбориши мумкин эди. Унинг устига, корпус маҳкамасидан бу ерга яқиндагина келган ёш чиновник — Лосовский ҳам жандарол номига ёзган маълумотида Кошкиннинг ғайри қонуний ишлари ҳақида гувоҳлик бериб қўйган, уни ҳам бости-бости қилиш энди ўнғайсиз эди.

Мана шундай чигал тугун ечиларкан, ҳам Кошкин омон қоладиган, ҳам одатдаги тартиб

сақланадиган қилиб усталик блан иш олиб бориш керак. Довруқ қилмай, исини чиқармай, улуғларнинг ўртасидагина тезроқ битириш керак. Жандарол маҳкамасининг ҳам обрўйи сақланмоғи керак. Бу ишни кўнгилдагидек қилиб, ётиғи блан ҳал қилишнинг уддасидан чиқадиган киши, деб, мана шу кекса советник, Харьковга топширилди.

Броқ, советник, улуғларнинг э'тиборли киши сифатида ишонч блан топширган ишини ўз зиммасига олиш блан бирга, ўз жиғилдонини ҳам унутмади. Бундай ишлар асти унинг эсидан чиқмас эди. Иш блан танишиб, Оқбош блан сўзлашиб кўриб, қамоқхонада ётган Абайга бир айб ортмагунча ишини тугатиб бўлмаслигини англади. Ишнинг боришини ўйлаб шундай хулосага келди. Тентек Уязни оқлаш учун Абайни айбдор қилиб ҳукм чиқариш керак. Лекин уни қамоқхонада узоқ вақт ётиб кетадиган катта ишга айлантириб қаттиқ жазо бермайди. Гарчи жазога тортилди, деб ҳисобланса ҳам Абай қутилади. Ишнинг ана шу томонларини Оқбош блан Абай фаҳмласин-да ўзларича эмини топсин. Гапни айлантириб келиб, шу мақсадини англатиб ўтди.

Оқбош Андреевич, Абай блан учрашгани авахтага бир борганида, жирканиб, ғазаб ичида истеҳзо блан кулганича: «Советникни даволаш керак. Афтидан, беш юз сўм рецепт бўлар ва шунинг блан шифо топиб кетар» деди. Эрбўл қир-

дан олиб келган бор харажат пулини мана шунга сарф қилиб қўйганига анча бўлган эди.

Шундан кейин терговчи тўра ишни қай йўсинда олиб боришини, қандай натижа чиқармоқчи эканлигини холи ўтириб сўзлашиб, тушунтириб қўймоқчи бўлиб, Кошкинни чақиртирганида, кутилмаган ҳолда қаттиқ ўжарликка йўлиқди.

Кошкин, ўзини тергаш деганда, ғазабланди. Ўз ишининг бир қирғизнинг ишига қўшиб қаралишидан номус қилди. «Саҳронинг ёввойиси блан мени қатор ўтирғизиб тергашдан оғир ҳақорат йўқ» деб, асти бўй бермади. Кекса советник шу ҳақда икки марта учрашган бўлса ҳам Кошкинни бу ишга сра кўндиролмади. Уни бироз ўйлатиб қўядиган гап гапириб, тилини қисиб олиш учун сўнгги далил қилиб, Кошкин қўллаган ғайри қонуний дарра уриш масаласини қўйиб кўрди. Гап шунга келганда, Кошкин советникнинг ўзига чанг солди. «Виждон соф бўлса, тумшуқ пора блан булганмаган бўлса, қўл блан қилинган бир ҳаракат ҳеч гап эмас. У ишнинг кимга қарши қўлланганини ҳам унутмаслик керак. Мазмуни сиз уни эсингиздан чиқариб қўйган кўринасиз. Аввало тумшугингизни поклаб, кейин гапиринг. Мен сиз эмасман» — деди. Ҳовлиқма, бўйни йўғон ёш тўра, Эралида халққа қилган зўравонлигини кўрсатди.

Гап шунга боргандан кейин, кекса советникнинг ҳам жини қўзиб, сувлиғини тишлаб олди-ю, қайсарлиги тутди кетди.

Бу тўғридаги ўзига ўтган аламини жандаролга ҳам эшитдириб қўйиб, энди ўз обрўйини ўзи билгандек қилиб сақлаб олишини билдирди. Сўнгги кунларда Кошкиндек мағрурланган «чиранчоқ тўрачага» қаратилган кесатиқ гапларни жандаролнинг хотини, унинг опаси — советникнинг хотини ҳам тез-тез гапирадиган бўлиб қолишди.

Шунингдек зимдан ишлатилаётган қасдлашиш блан бошланган иш оқибати юқорида тасвирланган ўзгача кайфиятни туғдирган эди.

Кошкин бўлса: «Тергов вақтида мени аллақандай қирғизнинг қаторига ўтирғизганингни кўраман» деб келган эди. Ҳали унинг айбдорлар курсисига ўтирмай, тикка келиб стол ёнига ўтирaverишининг боиси ҳам шунда эди.

Шундай қилиб, саҳронинг инон-ихтиёри қўлида бўлган мағрур чиновникларнинг шахсиятпарастлиги оқибати бўлиб, иш шу сингари тартибда кўрилди.

Кекса советник ўзи чиниққан одат бўйича, кўринишида сиполикни қўлдан бермай, бетарафдек ўтиргани блан, бугун Абайга бошқачароқ қараётганга ўхшарди.

У Абайни истагани қадар эркин сўзлатди. Ўзи бераётган саволларининг мазмунидан: Абай «айбдорнинг ўзи эмас, ҳақиқий айбдорларнинг ёнини олучи» деган назар блан қараётганга ўхшарди. Шундай саволларнинг бирида:

— Сиз хизматдаги одам эмассиз. Уезд на-

чальниги Қавменовни ҳам, яна Шўқа ўғли, Суюндик ўғли сингари хизматдаги одамларни ҳам сўроқ қилувга ҳақли. Сиз ўртага тушасиз? Нима сабабдан аралашдингиз? Шунини айтиб беринг! — деди.

Абай ўша онда жавоб берди.

— Мени халқ аралаштирди. Кошкин мирзанинг Аққули ўғлига дарра урдираётганини кўрган халқ менга: «Аралаш» деб буйруқ қилди.

Абайга шунчалик эркинлик берилганини кўриб, келганидан буён зардаси қайнаб ўтирган Тентек Уяз энди тоқат қилолмай қаттиқ жеркиб:

— Сиз халқнинг кими бўласиз? Халқнинг номидан сўзлашга ким патво берди сизга? Қаердан ундай кучга эга бўлиб қолдингиз? — деди.

Абай унинг жеркишидан ҳайиқмади. Унга қараб туриб, эрмак қилиб кулиб юборди-да, кекса советникка қараб:

— Бу киши куч деяётир. Тўғри, бу кишининг ёнидаги стражникларда бўлган куч менда йўқ эди. Халқнинг қўлида ҳам қурол йўқ эди. Лекин қуролдан кучлироқ қувват ҳам бўлади-ку. Тентек Уязнинг амридан зўрроқ — ор-номус амри ҳам бор. Бу ҳақда бизнинг халқимиз... — деб уёғини тилмочга айтдирди.

— Шу гапимнинг ма'носини бузмасдан, тушунтириб айтинг, — деди-да, қозоқчалаб:

— Бизнинг халқда: «Кучингга ишонма, ҳалол ишингга ишон. Хиёнатга кўнма, бошингга қилич

келса ҳам одил бўл» дейдилар, — деди. Бугунги жавобидаги асосий фикр бутун салмоқни шу сўзлар ичига олиб ифодалади.

Абайнинг шу гаплари русчага таржима қилиб айтилганда, унинг орқасида ўтирган Андреевич, Лосовский, Михайловлар бир-бирларига қараб қўйишди.

Энди тергов қисқа-қисқа бўлиб тезлашиб кетди. Шу онда Тентек Ўяз блан Абай гўё бетмабет келиб, яккама-якка олишаётганга ўхшарди. Улар икки-уч марта қисқа-қисқа гап талашиб қолишди. Ўяз:

— Қунанбоев, сен Қавменовни ҳимоя қилаётирсан, унинг иниси қароқчи! — деган эди, Абай:

— Мен аввало сиз дарра урдирмоқчи бўлаётган халқ бийларини, дўстларимни ҳимоя қилдим! — деди.

— Йўқ, бу гапингга ишонмайман, мақсадинг фақат уларни ҳимоя қилишгина эмас. Қавменовни ҳам қутқариб қолиш керак эди. Шунинг учун ғалаён кўтардинг.

— Мен тўғриси айтдим. Лекин Қавменовни аралаштирадиган бўлсангиз, мен уни ҳам оқлайман.

— А-а-а. Шундоқ денг. Ҳали сиз бир нафасдан кейин унинг қочиб кетган разбойник инисини ҳам оқларсиз, — деб Ўяз, терговчи советникка қараб. — Қунанбой ўғлининг мана шу жа-

вобига алоҳида аҳамият беришларингизни ўтинаман, — деди.

Абай ҳам энди советникка қараб:

— Қавменовнинг иниси қочиб кетганига бир йилдан ошди. Илгарилар элда юрган чоғида ундай бузуқ йигит эмас эди. Кўп ма'қул йигит эди. Ғойиб бўлиб кетиб, қаердадир гуноҳ қилипти. У, эли учун ҳам, қариндош-уруғи учун ҳам йўқолган одам. Мана ўзларингизга ҳавола қилай. Русларнинг бир селосидан, мисол учун, Семипалат областидан чиққан бир деҳқон йигит, айтайлик, Оренбургга бориб бебошлик қилиб юрсин. Қани энди унинг туғилган қишлоғига борган Тентек Ўяз ўша ернинг старостасига, волостнойга, мирзасига дарра уришга рухсат этар эдингизми? «Бу ишни хўп яхши қилдингиз?» деб, Ўязнинг мартабасини бир поғона юқорига кўтариб қўяр эдингизми? — деди.

Бундан кейин сўнгги сўз, Тентек Ўязнинг: «Эл одамларига дарра урдирганим йўқ» деб тонаётган ёлғон жавобига келиб тақалди. Гап шунга келганда, Абай Тентек Ўязнинг юзига тикка қараб, нафратли назар ташлади-да:

— Сиз фақат зўрлик ишлатучигина эмас, ёлғончи бўлишдан ҳам тоймайсиз дейман. У ҳолда менинг сиз блан баҳслашгудек гапим ҳам йўқ. Фуқаро ёлғон гапирса, уятсизлик деймиз. Улуғ ёлғон гапирса, жиноят демай, нима деймиз? Ҳамон ўзингиз ҳам айбдор бўлганингиздан кейин,

мени тергаётганларнинг қаторида ўтиришга қандай ҳақингиз бор? Мен ҳайрон бўлиб қолдим! Жавоб беришни тўхтатаман. Броқ, Кошкин мирзанинг дарра урдиргани рост. Ўша ишнинг ҳақиқат эканлигига гувоҳлик берсин. Советник Лосовский мирзани гувоҳликка чақиришингизни ўтинаман! — деди.

Абайнинг сўзи шунинг блан тамом бўлди-да кекса советник энди Лосовскийдан қисқачагина гувоҳлик беришни талаб қилди. У, Ўязни оғиз очгали қўймай, чирпирак қилиб ташлади.

— Дарра урилгани тўғри. Кошкин мирза қонунга қарши иш қилди. Менинг кўз олдимда бир неча одамга дарра урдирди! — деди.

Кошкин, бу гапга қарши чиқиб, Лосовскийни ҳам қоралаётгандек:

— Виждон соф бўлса, қўл блан қилган ғайри қонуний иш оғир гуноҳ эмас. Мен виждонимни сотиб порахўрлик қиладиган уезд начальникларидан эмасман. Жиноятчиларга қарши ғазабим қайнаганидан, олишганим рост! — деди.

Бу жавобдан Лосовский хандон ташлаб кулиб юборди-да:

— Энди бу киши блан сўзлашиб ўтиришнинг ҳожати борми? — дегандек, улуғларга қараб икки қўлини ёзиб, елкасини қисиб қўйди.

Абай маҳкама ишларига алоқаси йўқ одам, саҳро қозоғи, оддий бир киши. Шунинг учун бундан кейинги бўладиган гапларни унинг олдида

муҳокама қилиш лозим топилмади. Зотан, Абайнинг иши ҳам шунинг блан тамом бўлган эди.

Бу терговдан кейин, Абай каталашкада фақат бир кеча ётди. Эртасига эрталаб тутқун эшиги очилди.

Лекин Абай гуноҳсиз топилиб, оқланиб чиқмади. «Хизмат юзасидан иш олиб бораётган уезд начальниги Кошкинга ўша хизматни адо этаётганида тартибсизлик қилиб, халал бергани учун, олти ой авахта жазоси ўрнига Ибрагим Қунанбоевга минг сўм штраф солинсин» деган ҳукм чиқарилди.

Бундай ҳукм чиқаришдан мақсад подшолик маҳкамаларининг обрўйини сақлаш, кучини кўрсатиш бўлиб, бундан ташқари саҳролилар олдида Кошкиннинг обрўйини сақлаб қолиш ҳам назарда тутилган эди. Шунинг учун унинг иши қирғиз Қунанбоевнинг ишидан ажратилиб алоҳида кўриладиган бўлипти.

Шундай қилиб, халқ кўзига тўнг бўйин, безори кўринган зўравон улуғнинг жинояти кўрсатилмай, унинг бутун халққа берган озорига қарши одилона норозилик билдирган одам жазога тортилди.

Михайлов шу ҳақда Оқбош блан ўзаро сўзлашганда, ғазаб ва нафрат блан:

— Қандай зўрлик-а! Бу ердаги чурқ этмайдиган мўмин халқнинг бошида бундан буён ҳам яна бирқанча Кошкинлар калтак синдириб, хўрлай-

версин дегани-да. Бу — жиноят-ку, ахир! — деди.

Бу ишларнинг тагида қандай гап борлигидан, ички сирлардан хабардор бўлмаган Абай ўзининг авахтадан қутилиб чиққанига хурсанд бўлди-ю кетаверди.

Абайнинг иши ҳалигидек ҳукм блан тамом қилинган бўлса ҳам, улуғлар бу ишдан ажратиб, иккинчи бир иш тузиб қўйишди. Бу иш: «Ўролбой ва Бозорали Қавменовларнинг иши» деб аталиб, бундан кейин алоҳида тергов олиб бориладиган қилиб қўйилди.

Шундай қилиб, Бозорали гарчи қочоқ бўлма-са ҳам, элдаги ҳозирги бўлислар орқали «надзор» остига олинган одам бўлиб қолди. Борди-ю, Ўролбой қўлга тушгудек бўлса, ёки ўчакишиб юрган бўлислардан биронтаси уни қоралайдиган қоғоз туширса бас. Бозорали жар лабидан қулай деб турган одамнинг ҳолига тушиб, илиниб қолди.

Абай қутилиб кўчага чиққанда, учта чиройли семиз жийрон от қўшилган янги қора извош уни кутиб турган эди. Извошда ўтирган Макиш, Салтанат, Эрбўл уччови Абайга қараб югуришди. Макиш, Эрбўл иккови Абай блан қучоқлашиб кўришди.

Абай Салтанатни танимас эди. Одоб сақлаб ҳар икки қўлларини чўзиб бир-бири блан эсон-омонлик сўрашиб қўяқолишди. Эрбўл шу кунга қадар Абайга Салтанатнинг ёрдами ҳақида оғиз

очмаган эди. «Кўнглига бирор гап келадими, яна қизнинг пулини, кафиллигини қабул қилишдан номус қилиб кўнмай қўядими?» деган хаёлга бориб, яшириб келган эди. Бу гапини Макишга ҳам айтиб қўйганди. Макиш энди бироз ҳайрон бўлиб ўйланиб турган Абайга қараб кулди-да, унга ёндашиб келиб:

— Бу қизнинг исми Салтанат. Сен авваллар эшитган эдингми? — деган эди, Абай эшитганлигига ишора қилиб бош эгди. Ундан кейин Макиш:

— Ундай бўлса, сенинг узоқдаги донғидан яқиндаги дўстлиги ортиқ бўлган замондошинг шу. Сени йўқловчиларнинг бири. Яна улугнинг олдида залог бериб, кафил туриб, сени олиб чиққан ҳам шу! — деди.

Абай ҳайрон бўлиб шошиб қолганидан нима дейишини билмай қолди. Шодландими, номус қилиб, ранжидими, билиб бўлмас эди. Бирор нарсани сўрайбошласа, ё шодлангани, ё ранжигани билиниб қолишини сизди-да, индамай қўяқолди. Фақат Салтанатнинг қўлини қаттиқ қисиб, чап қўлини кўкрагига қўйиб та'зим қилди, холос. Салтанат қизариб кетиб, бирор жавоб кутаётгандек, нур сочиб турган шахло кўзларини қуйи солиб индамай тураверди. Кўнглига келган гапини шартта айтиб қўяқоладиган Макишга Абайнинг бу хилда индамай туриши ма'қул тушмади шеклли:

— Абайжон! Эс-ҳушинг жойида эди-ку. Би-

рор оғиз илиқ жавоб қилмай турганинг нимаси? Бу нима қилганинг? — деди.

Шу тобда Абай аёлларга: «аравага тушайлик» дегандек, ишора қилди-да, уларни қўлтиғидан олиб аравага чиқариб, сўнгра ўзи ҳам уларнинг ёнига чиқиб ўтиргандан кейин:

— Ақл-фаросат фақат мендами, Салтанатдан ҳам кўпроқдир, дейман. Лекин қадимгилар: «Ақл одамнинг кўрки, сабр унинг шериги» деганлар-ку. Ҳозир мен шундан бошқа нима ҳам дейишим мумкин. Шундай эмасми, Салтанат? — деди.

— Шодланганда шошилмаслик керак. Тўғри айтаётирсиз! — деб, қиз кулиб қўйди.

Бир нафасдан кейин икки четидаги отларнинг боши шаҳар одатига мувофиқ чиройлик қилиб четга қайириб боғланган енгил ва ихчам извош, қўнғироқларини жаранглатганича ғириллаб, Абайни Иртиш дарёсининг у юзидаги Тинибой уйига олиб кетди.

Гарчи тергов ишлари тамомланган бўлса-да, Абай шаҳарда кўп туриб қолди. Фақат қутилиб чиқиши бланоқ эсон-омонлигини эдагиларга хабар қилиш учун Бозорали бошлиқ бутун Жигитек одамларини тезлик блан жўнатиб юборди. Ўзи Эрбўл, Боймағамбетларни шаҳарда олиб қолди. Абай бу кунларда Тинибойнинг уйида эмас. Иртиш дарёсининг у юзидаги Эрбўл блан ўзи синашда бўлиб қолган кўп мулойим, меҳмондўст Каримнинг уйида турарди.

Абай кейинчалик билса, Салтанатнинг унга қилган хизмати анча катта экан. Гарчи у Алдекенинг қизи бўлишига қарамай, улуғлар Абайни Салтанатга кафил беришга кўнмапти. Ундан кейин қиз шу шаҳарнинг ҳовли-жойлик отоқли бойларидан бўлган «Наматфуруш Дуйсеке» деган киши блан ўзи бориб сўзлашиб, уни Абайга кафил бўлишга кўндириб келипти. Шуниси борки, наматфуруш кўп қўрқоқ, сермулоҳаза савдогарлардан эди. Унинг устига Тўбуқти эли блан борди-келдиси бўлмаган, яна ўзини улардан ҳамиша четга тортиб юрадиган одам эди. Бу наматфуруш Дуйсекенинг Салтанатга тоға сифатида хешлиги ҳам бор эди. Отасининг дўстлигидан ташқари, шу сингари қариндошлик жиҳатларини ҳам ўртага солиб, шаҳарнинг бундай қуримсоқ бойини қўярда-қўймай, бу ишга бош қўшдириб, кафил туриб Абайни олиб чиқишга мана шу олийжаноб мард ва иродаси кучли қизгина мажбур этаолган. Гаровга тўланадиган пулни бўлса, Салтанат ўз қўли блан бериб тўлаттирипти.

Абай Салтанатнинг дўстларча қилган ғамхўрлигини кейинчалик билган сайин қаттиқ хижолат тортаверди. Турган гап, шунчалик дўстликнинг эвази осон бўлмас, унча-мунча блан битақолмас деган хаёлга борди. Абай, энди қандай бўлмасин Салтанат блан очик сўзлашмоқчи бўлди. Кўнглидаги бутун гапларини, бутун сирларини очиб ташлаб сўзлашишга қарор қилди.

Абай қамоқхонадан чиққан куннинг эртасига Салтанатнинг кичик онаси блан Макиш извошга тушиб, ёнига Эрбўлни олиб, Иртиш дар'ёсининг ул юзидаги магазинларни айланиб келгани бозорга кетишди. Бу кунларда уйдаги катталарнинг кўпчилиги сафарда бўлиб, бўш хоналари кўп бўлган Тинибой ҳовлисида Абай блан Салтанат ёлғиз қолишди.

Макиш уйининг кўкиш қалин шойи парда тутилган деразаларидан қуёшнинг иссиқ нурлари ўтолмай, яхши жиҳозланган бу уйга кўкимтир ранг бериб турарди. Уй ғоят салқин ва холи эди. Атрофга қалин қилиб дуроя кўрпачалар солинган, шойи авра сирилган ёстиқлар ташланган катта тўгарак хонтахта ёнида қиз блан йигит ўгириб одоб сақлаб, сиполик блан суҳбатлашмоқда.

Абай гапни даставвал қизнинг унга қилган унутилмас яхшилигидан бошлаган эди, холи уйда ўтирганларидан ўнғайсизланиб бораётган серандиша Салтанат, аввалига бир дурустроқ жавоб ҳам қилолмади. Лекин Абай томонга хиёл ўгирилиб, гўё: «бу гапларни қўйинг!» деяётгандек, ғоят латиф бир ҳаракат блан қошларини чимириб, ялт этиб Абайга қаради. Бармоқлари узун-узун, оппоқ, латиф қўли блан юзини яширди-ю, жавоб беради.

Қиз ўзи қилган иши ҳақида ўзига ҳисоб беришдан ийманаётирми? Ё Абайнинг олдида: «Сенга яхшилик қилган, сени қутқарган мен эдим» де-

йишлик йигитнинг бошига кутилмаган бир нўхта уришдек бўлар, деб уни аяётирми? Ё бўлмаса шу тарзда индамай ўтириши блан: «Мен айтадиган гапимни айтиб, қиладиган хизматимни ҳам қилиб бўлдим, энди сен нима дейсан, мен фақат сенинг фикрингни билмоқчиман» демоқчими? Ҳарқандай бўлганда ҳам. Абай то Салтанат кўнглидаги бор гапини очиқ айтмагунча, ўз кўнглининг таскин топмаслигини биларди. Агар қизнинг кўнглидаги бор гап очиқ айтилмай қоладиган бўлса, у ўзини айбли ҳисоблаган бўларди.

Икковининг олдига Боймағамбет кичкина кумуш чорада муздек қимиз келтириб қўйди. Абай қимизни биров шопириб, заранг косага қуйди-да, қизга қимиз тутаркан:

— Салтанат! — деди. Бўйи етган, нозанин қизнинг шаҳло кўзлари шу ўтиришда биринчи марта Абайга тўғри қаради. Индамасдан, жавоб кутиб турди. — Ҳаётда эр йигитнинг кунига кўпинча эр йигит яраб қарздор қилар эди. Гардонимда оғаларнинг ҳам, ёри-биродарларимнинг ҳам шу сингари қарзлари оз демайман. Лекин бошимга шундай оғир кулфат тушиб турган пайтда, ҳатто онам ҳам бўлса, аёл бўлатуриб мен учун ўз обрў-йини, ўз номини ўртага солиб, шу қадар ўктамлик блан дўстлик қиладиган яқин одамим, биродарим бўлар, деб ўйламаган эдим. Тўғри сўзнинг айби йўқ. Тўғрисини айтинг. Агар сиз кўнглингиздаги бор гапни очиқ айтсангиз, сизга софдиллик блан

жавоб қилиш менинг ҳам бурчим бўлсин. Қандай кўнгил, қандай мақсад блан мени қутқаришга аҳд қилдингиз? — деди.

Афтидан, Салтанат ҳам шундай савол тушишини кутиб турган экан. Гарчи жавоби ҳозир бўлса ҳам, ҳа деганда гап бошлайтолмади. Ба'зан тўлқинланиб келиб юзига чиққан иссиқ қондан оқ-сарикдан келган чехраси, пешонасидан тортиб яноқлари иягигача, салмоқли исирғанинг оғирлигидан чўзилиб турган бежирим қулоғигача, нозик қирра бурнининг устигача қизариниб бориб, сўнг оқарарди. Қипқизил гунчадек нафис лаблари хиёл титрар, қимтиниб туриб сўнг жилмаярди.

Абай узатган қимизни вазминлик блан шошмасдан олган Салтанат, қандай жавоб беришини ўйлаб ўтириб, бир ҳўплаб қўйди. Чиройлик бармоқлари блан заранг косани ушлаб туриб, йигитга қаради-да:

— Сиздан берухсат, ҳечким блан маслаҳат қилмай, ўз ихтиёрим блан сизнинг шу ишингизга бош қўшдим. Фақат шуни айтмоқчиманки, буни фарз-қарзсиз фақат ёшлик-тилакдошлик орқасида қилинган иш деб билсангиз бас. Яна бир айтмоқчи бўлганим... кўнглингизга овир олиб: «Нега аралашади» деб, «Мени бошқа йўқлайдиган одамим йўқ эдими» деб ранжимасангиз бўлгани! — деди.

Бу ишларнинг ҳаммасини қиз ўз ихтиёри блан қилганини Абай энди билди. Салтанатнинг шу қадар жасур, саботли ва нақадар иродаси кучли

эканлигини кўриб хурсанд бўлган Абай, шодлигини яшираолмай:

— Кўп яхши гап гапирдингиз, Салтанат. Бу сўзингиз ҳечқачон ёддан чиқмас... — деб, энди гап бошлаган пайтда, булар ўтирган уйнинг эшиги очилди.

Қирдан келган йўловчи сингари оёғига кўнжи узун этик кийган, қўлига тобилғи соплик қамчи ушлаган, бошига Тўбуқти эли киядиган нусхада тикилган қора элтери тумоқ кийган, йўгон гавдали бир киши кириб келди.

Келган одам қоронғилатиб қўйилган уйда кўзи тиниб, ўтирганларни кўролмай турарди. Абай уни таниб салом берди-да:

— Буёққа кел! — деди.

Келган одам эҳтиётлик блан қадам босиб, Абайнинг ёнига келди-да, ерни пийпаслаб ўтирди. Уйнинг ичида бир қиз блан бир йигит ўтирганини эндигина пайқади. Уларни кўриши блан ўз-ўзидан хижолат тортиб, Абай узатган қимизни ҳам ичолмади. Келган одам Қулуншоқнинг ўғли, ўша машҳур бешқашқанинг биттаси — Монос эди.

У. Улжоннинг илтимоси блан Абайни атайин йўқлаб элдан келганини айтди. Эл яйловга кўчиб кетипти. Кўпдан бери шаҳардан, Абайнинг ҳолаҳволидан хабар эшитолмаган онанинг томоғидан овқат ўтмаётган экан. Йўл узоқ, хилват бўлиб, ёлғиз-ярим йўловчи учун кўп хатарли эди. Шунинг учун Улжон Моносни таваккалчи ва ғайратли йи-

гит деб, Абайдан хабар олиб келишини шунга буюрган экан.

Монос бола-чақа, ота-она, қариндош-уруғ, ёри-биродарларнинг Абай учун ташвиш тортаётганини айтди. «Саргайиб ётгандир? Қафасда юраги қон бўлиб кетгандир?» деб, ҳаммаси ҳам тун уйқусини тўртга бўлаётир, — деди. Ниҳоят, у бир қадар эс-хушини йиғиштириб олгандан кейин:

— Шукур, чирорим. Ҳали келиб, шу дарвозадан киришим блан соғ-саломатлигингни эшитган он: «Йўлимни берган экан» деб азбаройи шодлигим ичимга сиғмай кетди. Боймағамбет бир киши блан сўзлашаётир, деб тўхтатса ҳам, соғиниб келганим учун сабрим чидамай устингга бостириб кирдим. Айбга буюрмайсизлар. У ерда ота-онанг кўп ташвиш тортаётгани блан, сен бу ерда ялло қилиб юрган экансан. Хурсандчиликка етказсин! — деб, кулди-да, қимиз ичабошлади.

Гавдаси паҳлавондек Моноснинг гапи Салтанат блан Абайга бирқадар дағал кўринса ҳам, бошқа илож йўқ. Чунки унинг бор мулойимлиги блан айтган гапи шу эди. Бўлмаса, Монос бу даргоҳга ҳозир эмас ҳали, учта жийрон от қўшилган извош дарвозадан чиқиб кетаётган пайтда келган эди. Макишни бироз тўхтатиб, остидаги ва етагидаги қора терга тушган қўш отини кўрсатиб, Абайдан хабар олгани келганини айтди. Абай оқланиб чиқиб, ҳозир шу ерда эканлигини эшитди. Кейин Боймағамбетдан уч жийрон от қўшил-

ган қора извош Салтанатдек қизнинг извоши эканини билгач, Абайни тезроқ кўриш дардига тушиб қолган эди. Лекин Боймағамбет гапга тутавериб ҳа деганда Абайнинг ёнига киргизмади. Шунга жаҳли чиқиб кетган Монос:

— Элдагиларнинг ичгани ичига тушмай, қон бўлиб ўтирсин. Мен бўлсам ундан хабар оламан деб, от ҳоритиб кеча демай, кундуз демай етиб келаю, у бир қизнинг қучоғида бемалол тушгача яйраб ётабермоқчимиз? — деб, ўзининг саҳродаги ўжарлигидан қилди. Шундай пайтларда ўринлик чиқадиган зўравонлигини ишлатиб, қоронғи йўлакда тимискилаб. Абай ўтирган уйни излайбошлаган эди. Бутун уйларнинг эшигини очиб бирма-бир бошини суқиб қараб, бу уйни зўрға топган эди. Абай Моносни кўп гапга солмади. Ҳалиги гапини тамом қилар-қилмас, тирсагини унинг сонига қўйган бўлиб, салмоғини солиб, туртиб қўйди-да:

— Авахтадан кеча чиқдим. Эл-юрт блан дийдор кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашаётганим ҳам шу. Ҳали бутунлай қутилиб чиққаним ҳам йўқ. Шунинг маслаҳатини қилаётирмиз. Ҳозирча кафилга чиққанман-ку... гина-кудратни элга борганда, бамайлихотир ўтирганимизда қилармиз! — деб қўйди. Сўнгра эшикда юрган Боймағамбетни чақирди-да, ёш йигит кирганда:

— Монос оғангни меҳмонхонага олиб бор, ўша ерда яхшилаб кутинглар. Ухламоқчи бўлса, қа-

лин қилиб ўрин солиб бер. Бошлаб бор! — деди.

Моносни Боймағамбет эргаштириб кетгандан кейин. Абай яна ҳали узилиб қолган гапни давом этдирди.

— Сиз менинг ранжимаслигимни айтдингиз. Мен озодликка чиқиб, ниятимга етганимдан кейин нега ранжийман. Ундай хаёлга боришимнинг ўрни ҳам йўқ-ку. Менинг эндиги мақсадим — сизнинг ҳам кўнглингизда шу сингари орзу-армонларингиз бўлса, унга эришишда жони-дилим блан ёрдам бериш. Сизни ўша ниятингизга етказишда фойдали бўлишдан, кўмаклашишдан бошқа ниятим ҳам, орзум ҳам йўқ. Борди-ю, фойдали бўлаолмай ранжитиб қўйсам, у ҳолда менинг шундан катта қайғим йўқ, ташвишим ҳам бўлмас, дейман! — деди.

Қиз бу ўтиришда Абайнинг шунчалик илтифотидан хурсанд бўлса ҳам, гапнинг уёғини очгиси келмади.

— Қандай яхши гап, Абай. Шундоқ бўлгандан кейин бугун менинг бошқа тилагим сизга изҳор этилмаса ҳам майли. Кеча, биринчи кўришганимизда: «Ақлнинг кўрки сабр» деган бир гапни айтган эдингиз. Мен шу дамгача сиз блан суҳбатлашмаган эдим. Броқ, сизни айтди деб гапирган кўп яхши гапларни орқангиздан, Макишдан эшитган эдим. Қишининг кўнглига юпанч бўларлик гап гапирса, шу одам гапирсин деб юрар эдим. Ўзим учун ҳалиги айтганларингизнинг ўзи ҳам —

қаноатлантириб, хурсанд қиладиган сўзлар, чуқур ма'ноли сўзлар. Лекин уй холи, кенг бўлгани блан менинг йўлим тор-ку! — деб кулди-да, — энди менга рухсат! — деди.

Гоят латиф бир ҳаракат блан ўрнидан тураётган қизни Абай билагидан хиёл суяб тургизди-да:

— Дўст кўнгли парда ичида дўстларча очила-оладими, Салтанат? — деб ма'ноли қилиб кулиб қўйди.

Салтанатнинг олтин чўлписи гоҳ ингичка товуш чиқариб жиринглаб, гоҳ шилдираб борарди. У эшикка томон Абай блан бирга, аста босиб келаётиб, мулойимгина кулиб қўйди.

— Бўлур бир пардадин юз парда бежо! — дейилган бўлса керак Сўфи Оллоёрда? Ҳаммадан ҳам ўша пардани йиртмайдиган сабрни айтайми. Абай! — деди. Йигит очган эшикдан орқаси блан чиқиб келаётиб, ўзига тикилиб турган йигитга қараб, порлоқ шаҳло кўзларидан нур сочилиб, кулганича ҳайрлашиб кетди.

Абай қизни кузатиб юбориб, эшик олдида гангиб тураркан: «Бўлур бир пардадин юз парда бежо!...» — деб такрорлади.

«Яхши гап айтди-да. Ўзини тутабилиш ҳам, ақли-фаросати ҳам кам учрайдиган одамларга ўхшайди. Балки ҳаётимда бир дуч келган ўзгача қадрли одамим шудир?» — деган хаёлга бориш блан бирга, ўзининг ҳали қиз блан ўтирганда айтган гапларидан кўнгли ғаш бўлди.

«...Бунинг мен учун қилган ҳаракати бугунги қозоқ қизларида кўринмайдиган хислат. Бу иши енгилтакликдан эмас, одамгарчиликдан экан. Ҳали холи уйда ўтирганида ҳам шу қадар тортиниб, сиполик блан одоб сақлаб ўтирди. Бундай қилиш ҳам кўпларнинг қўлидан келмайди!» деб уни бошқалардан юқори қўйиб, кўнглида қизга нисбатан ҳурмат сақлади. Абай бу қиз блан учрашувни ўзига бир синовдек билиб, ўз-ўзини тийиб, қўлга олиши зарур эканини қайд қилди.

«... Бу одамга ёлғон айтишлик яхши эмас. Чин кўнгилдан айтадиган тилаги бўлса, софдиллик блан тўғри жавоб бериши керак. Ҳаётда қимматли замондошларимнинг бири бўларсан!» деб ўйлади. Энди Тинибой уйда кўп ҳаялламасдан, Иртиш дар'ёсининг у томонига ўтиб, ўша ерда туришни ма'қул кўрди.

Эрбўл, Боймағамбет уччови Иртиш дар'ёсининг у юзида, Каримнинг уйда туришганига бир-неча кун бўлди. Бу кунларда Абай кечаю-кундуз кўп вақтини китоб ўқиш блан ўтказарди. Ҳар кун эрталаб Боймағамбетни олиб, салт от блан шаҳарнинг ўртасига борарди. Иртиш дар'ёсининг бўйидаги тор кўчада, икки қаватли тош бинонинг олдида тўхтарди. Ўзи отдан тушиб Боймағамбетни қайтариб юборар ёки қайтиб чиққанича ўша ерда қолдириб, ўзи тош бинога—кутубхонага кириб кетарди.

Бугун бир керакли китобни олиб чиқмоқчи бўлиб Боймағамбетни тўхтатиб, яна ўша уйга кириб кетди. Кутубхонанинг узун катта залида одамлар ўтиришган экан. Абай ўша уйга кирганда, ҳар столнинг атрофида иккитадан, учтадан бўлиб, китоб ўқиб ўтирганларга кўзи тушди. Ёши улугроқ кишилар, ёш йигитлар, хотин-қизлар, ўқучи ёшлар ҳам кўринарди.

«Шаҳардаги энг олижаноб жой—шу жой-да» деб, ҳалигиларга қараб хурсанд бўлганича кирган эди. Юзини ажин босган, чўққи соқолига анча оқ оралаган, усти-боши юпунгина кекса кутубхоначи Абайни танир эди. У, жилмайиб, гўё бир қадрли меҳмони келгандек, ҳурмат блан қарши олди.

Залнинг бериғи четида мўйловларини бураб юқори кўтариб қўйган, жингалак сочли, юзлари йилтираган олифта бир чиновник ўтирган эди. У ёнидаги, сочини причёска қилган, жуда яхши кийинган бир аёлдан кулимсираб турган кўзларини олмай, шу ерда ҳам хушомад қилиб ўтирарди.

Абай кутубхонага кириб келганда, ўша йигит ёнидаги кўркам аёлга Абайни кўрсатди. Залда ўтирган ўқучиларнинг бирнечтаси эшитарлик қилиб, товушини баралла қўйиб қўпол бир ҳазил қилди. Бу ҳазили блан шу ерда ўтирганлардан бошқачароқ кийимда келган кенг чопонли, саҳро қозоғи Абайни кесатмоқчи эди.

— Э, ажабо! Қачондан бери Гоголь кутубхонасига туялар киритиладиган бўлган? — деди.

Шу тобда Абай кекса кутубхоначи блан қўл бериб кўришиб, ўзига керакли китобни эндигина сўрамоқчи бўлиб турган эди. Ҳалиги қўпол гапни эшитиши бланоқ чиновникка ялт этиб совуқ ва ғазабли бир назар ташлади. Чиновникка яқин ерда ўтирган бир-иккита ёшроқ ўқучилар, унинг гапини қувватлаётгандек, беихтиёр кулиб юборишган эди. Лекин йигитнинг ёнида ўтирган ҳалиги тарбияли, гўзал аёл кулмади. Мовий кўзларида норозилик акс этгани ҳолда жеркигансимон чиновникка қаради. Қовоғини солиб, қошларини чимирганича, йигитнинг тарбиясизлиги учун қипқизариб кетди.

Абай дарров ғазабини ичига ютиб, ўзини босиб олди-да, чеҳрасида эрмак қилаётгандек, истеҳзо акс этган ҳолда кулимсираб чиновникка қараб туриб, дарҳол жавоб қилди:

— Чиновник мирза, туя кирса нима бўпти, бу ерда туя эмас, эшак ҳам ўтирипти-ку! — деди.

Чиновник бир қизариб, бир оқариб нафаси ичига тушиб кетди. Унинг ёнида ўтирган аёл хиёл орқасига ташланиб, хандон ташлаб кулиб юборди. У, мамнуният блан Абайга кўз қирини ташлади-да, қўллари блан юзини яшириб китобга эгилди. Абайнинг гапини эшитган китобхонларнинг ҳаммаси қаттиқ кулиб юборишди.

Абай кекса кутубхоначидан «Русский вестник» журналининг ма'лум бир сонини сўради. Кутубхоначи журналнинг ўша сони бировнинг қўлида эканини айтиб ҳам улгурмаган эди, уларнинг ёнига ўрта бўйли, пешонаси кенг, қалин қора соқолли бир одам келди. У ҳали Абай келганидан бери бу кутубхонанинг саҳродан камдан-кам келадиган китобхонига зеҳн солиб, тикилиб турган эди. Абай блан енгилтак чиновник ўртасида ўтган можарани ҳам бошдан-оёқ эшитиб турган эди. Энди ўша одам Абайнинг ёнига келиб:

— «Русский вестник» менда. Мен қараб чиқдим, сизга беришим мумкин. Фақат бир нарсани билмоқчи эдим, сизга нима учун керак эди? — Қайси жойини ўқимоқчи эдингиз? — деди.

— Ўша журналда Толстойнинг янги романи босилган экан, ўшани ўқимоқчи эдим? — деди Абай.

— Сиз Толстойнинг асарлари блан таниш бўлсангиз керак? Нега фақат ўшанигина сўраётирсиз? — деди ҳалиги одам.

Абай бу одамга қайрилиб қараши бланоқ унинг сиймосидан, кўринишидан синовчи назар блан ўзига зеҳн солиб турган бама'ни одам эканлигини пайқади. Мулойимгина жилмайиб, илтифот блан:

— Мен илгари Толстой асарларини оз ўқиган эдим, лекин рус халқининг ҳақиқий доно ва ақлли одами деб эшитаман. Ўша ақлли одам қандай

ўғитлар айтар экан, шуни билгим келади! — деди.

Абайнинг янги таниши журнални унга берар, экан:

— Кўп яхши истак. Мен сизни бундан олдин ҳам бошқа бир жойда кўрган эдим. Областное правлениеда. Тўғри, у учрашув кишини хурсанд қиладиган ҳолат эмас эди. Сизни мен илгари ҳам орқангиздан билар эдим. Бугун шу ерда учратишим, тўғрисини айтсам, аввалгидан кўпроқ та'сир қолдирди! — деди. Ўзининг кимлигини биллириб Абайга қўлини узатиб, — танишайлик. Михайлов Евгений Петрович! — деди.

Абай дарҳол унинг қўлини олиб, қаттиқ қисганича:

— Ибрагим Қунанбоев. Мен сизни яхши биламан. Дўстларингиз менга сиз ҳақингизда кўп гапиришган эди. Танишганим учун беҳад хурсанд бўлдим! — деди.

Шундан кейин иккови кутубхонадан чиқиб, Иртиш дар'ёсини бўйлаб борадиган кўчадан пастликка қараб кетишди. Абай тумоғи блан қамчисини орқасига қилиб ушлаганича, чопонининг бари-ни елпиратиб борарди. Иккови ҳам гапга тушиб кетиб, аста-секин кетаверишди. Абайнинг «бир рус блан сўзлашаман деб, кўча бўйлаб пиёда кетаётганини» ўринсиз деб билган Боймағамбет салт от блан уларга эргашиб келаётир. Улар сув

бўйида бўлган оқ тегирмоннинг ёнидаги узун тош бинога етишди. Михайлов парадний эшикни очди-да:

— Қани, бизнинг уйга марҳамат қилинг, яна бироз суҳбатлашиб ўтирамиз! — деди.

Боймағамбет Абайнинг бу уйда ўтириб қолишини билди-да, икки отни олиб Иртиш дарёсининг бўйига тушиб кетди. Михайлов кўп хоналик бинонинг эшикдан кираверишдаги, кўчага қаратиб солинган катта уйларида бирида ёлғиз ўзи турар экан.

Шу учрашганларича Абай бугун кечга қадар Михайловнинг ёнидан кетаолмади. Унинг суҳбатидан ғоят мамнун бўлганидан анчагина ўтириб қолди.

Абайнинг Михайловга шунчалар ихлоси ортиб кетишининг сабаби кўп эди. Бу кунларда Абай кўп сўзлашиб, кўп сирлашадиган маслаҳатгўй дўсти адвокат Андреевич, бу одамни кўп та'риф қилган эди. Мана шу Семей шаҳридаги энг ўқимишли, кўп ақлли одам шу, деган эди. Андреевичнинг айтишича, Михайлов ўз ҳаётини халқ манфаатини ёқлаш йўлига, ижтимоий ҳаракат йўлига бағишлаб келган. Ана шу йўлда подшо ҳукумати тарафидан гуноҳкор ҳисобланиб, ёшлигидаёқ жазога тортилган. Қамоқни ҳам, сургунни ҳам кўрган одам. Лекин ўша тортишув йўлида «Сургун бўлдим» деб орқага чекинган эмас. Аксинча қамоқда ҳам, сургунда ҳам умрини рус-

ларнинг бебаҳо асл одамлари орасида ўтказиб, илм ва маърифатини аввалгидан ҳам ошириб олган. Замоли келса, ўз халқининг илғор фикрли пешқадам одамларидан бири, пешонасига битган ифтихори дейишга арзийдиган одам эди.

Андреевич шундай таъриф қилган Михайловни Абай ўз кўзи билан кўргани шу эди. Михайлов Абайдан шу кунга қадар рус тилида қандай китоблар ўқиганини суриштириб билиш билан бирга, мустақил мутолаанинг фойдасини ҳам, ўзига хос қийинчиликларини ҳам айтиб берди. Унинг сўзлари Абайнинг дилига худди шогирдининг кайфиятини яхши биладиган устоз сўзидек ўрнашарди. У Михайловга бир ҳазил қилиб:

— Менинг йўлимда учраётган қийинчиликларни шу қадар топиб айтаётирсиз. Гапларингиз бамисоли синган суякларни жойига соладиган, кўзи пишган зийрак табибнинг синган жойни силаб ўтирган мулойим қўлига ўхшайди. Менинг бир-қанча дардларимни ўзимга-ўзим айтиб кўрмаган тил билам аңлатаётирсиз! — деди.

Абай ўзининг терговида Михайлов ҳам бўлганини энди билди. Кошкинга ўхшаш улуғларнинг қозоқ халқига қиладиган қаҳри-ғазаблари, ўжарликларидан шикоят қилган эди. Михайлов Абайга ҳали чиновникларнинг кирдикорини билмаслигини ва ҳаддан ташқари содда эканлигини айтиб берди.

— Сиз чиновникларнинг Россия халқи ҳаётидаги зарарли, қабих тўда эканлигини билмайсиз. Уша Петербургдан тортиб, то сизнинг Семипалатинск уездигача қўйилган чиновникларнинг ҳаммаси бир хил қолнпга урилган деса бўлади! — деб қўлини силтаб қўйди.

— Сиз уларни қилган ишларидангина тўла билиб ололмайсиз. Кошкинлар блан қайта-қайта олишиб, ҳар гал бир ярим ойдан авахтада ётиб, уларнинг кирдикорини билиб чиқиш жуда қийин. Бу йўл узоқ ва машаққатли йўл. Мен сизга уларнинг ҳаммасини уруғ-аймоғидан тортиб осонгина билиб олишнинг йўлини айтиб берай. Буларни ўлгидай шарманда қилиб, бутун сирини фош этиб, уларга беомон ҳукм чиқариб кетган Салтиков-Шедрин деган ёзучи бор. Сиз унинг асарларини ўқинг. Шундагина ўзингиз кўрган чиновникларнинг сирларини ва ҳақиқий қиёфаларини яхши билиб оласиз! — деди.

Абай чиновникларнинг ҳаммаси бир хилда ёмон деган гап устида ўйланиб қолди. Чунки, ўзи мутлақо бошқача фикрда эди. У ҳамиша: «Одам боласининг ҳаммаси бирхил эмас, беш қўл барабар эмас-ку? Чиновниклар ҳам шундайдир» деб ўйлар эди. Шу фикрни Михайловга тушунтирган эди, у Абайга узромиз назар блан қараб туриб, кулиб юборди.

— Нақадар соддасиз, дўстим, Қунанбоев. Чи-

новникларнинг ҳаммаси — юқори мансабдагиси ҳам, паст мансабдагиси ҳам, ёш-қариси ҳам бир-хилда, — деди.

Абайнинг ҳали ҳам бу гапга унча кўнгли бовар қилмай, тушунолмай турганини кўриб, Михайлов ҳам фикрини мисол блан англатмоқчи бўлди.

— Бир хилда бўлишнинг боиси шундаки, улар худди бир заминга сепилган бир нав' донга ўхшайди. Уларни сепиб ўстираётган қўл ҳам битта, у ҳозирги подшолик тузуми! — деди-да гапнинг уёғини очгиси келмай, сўзини тамомлади.

Абай, Михайловнинг фикрини энди англай-бошлагандек бўлди. Лекин, ўзи билган одамларнинг ҳаммасидан бошқача сўзлаётган, юксак ғояли, мулоҳазали янги танишига фикрни очиқроқ айтдириш учун яна ўша ҳақда сўз очди.

— Сўнгги сўзингиз ма'қул тушди-ку, лекин чиновниклар орасида Лосовскийга ўхшаганлар ҳам бор-ку. Кечаги ишда одиллик блан гапирди-ку?! — деган эди, Михайлов гапни яна Абай кутмаган томондан бошлади.

— Хўп, Кошкин ёмон бўлгани блан Лосовский яхши демоқчисиз. Кошкинлар камроқ бўлса, улуғлар фақат Лосовскийлар бўлса, бутун иш адолат блан юргизилган бўлар эди дейсиз-да, а?

— Тўғри, мен шундай деб ўйлайман.

— Лосовский ҳозир очиқдан-очиқ фойда кел-

тирди. Агар шундай гувоҳлик бермаганда иш ёмон бўлар эди, демак, у чиновникларнинг яхшиси эмасми деяётирсиз, шундайми?

— Ҳа, фойдасини кўзингиз блан кўриб турибсиз-ку.

— Тўғри, у мана шу ишда фойда келтирди. Ундай чакана фойдани бундан кейин ҳам келтираверади. Лекин халққа фойдали ишга ёрдами тегса, бундан буён ҳам фойдаланиш керак. Мен сизга Лосовскийга ўхшаган кишининг бундай одатларидан фойдаланишнинг кераги йўқ демоқчи эмасман. Фойдаланишга фойдаланингку, брокунинг аслида ким эканлигини ҳам унутманг, билиб юринг демоқчиман.

— Унинг ишидан бошқа яна қандай асли бор?

— Асли бор. Унинг аслида нима эканлигини билгингиз келаётган бўлса, айтақолай. Сиз уни бундай чакана ишларда эмас, халқ ҳаётига тааллуқли бўлган жиддий бир ишда синаб кўринг. Аслида нима эканлиги ўшанда яққол кўринади қўяди. Лосовский кўп чиновникларнинг ичидаги оқ қарға холос,—деб Абайга қаради. Абай бу иборанинг ма'носига унча тушунаолмаган эди. Михайлов энди тушунтириб кетди. — Бизда, рус халқида шундай нақл бор: кўп қора қарға ичида оқ қарға бўлади, деб мисолга оладилар. Оқлигига қараб уни қарға эмас, хосияти зўр қуш деб ўйламанг. Кўриниши блан кўзни алдагани бўлмаса, у

ҳам қарға, ӯ ҳам қарғанинг ишини қилади. Қарғалигини қилмай қўймайди деб биладилар, — деди.

Абай Михайловнинг фикрига энди тушунганлигини билдириш учун қозоқларда бўлган бир мақолни айтди.

— Бизнинг халқда ҳам «Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди» деган гап бор, — деди.

Михайлов хурсанд бўлганидан хандон ташлаб кулиб юборди-да, кейин жиддийлик блан сўзида давом этиб:

— Ростини айтсам, зоти қарға бўлганидан кейин кўзни бўямай қора қарғанинг ўзи бўлгани ма'қул, Халқ иши қарғаларнинг қўли блан тузатилмайди. Ҳамон шундай экан, Лосовский «оқ қарға» бўлиб, ҳалиги айтганингиздек сизни адаштирмасин. «Чиновникларнинг ҳаммаси шундай бўлса, бутун иш яхши бўлар эди» дедирмасин. Кишида беҳуда умид, алданиш туғдирганидан кўра, ҳақиқий қиёфасини кўрсатиб келгани афзалроқ. Кошкинга ўхшаб бўйни йўғонлик, ёвузлик қилиб ўзининг рангини аниқ, равшан кўрсатиб тургани яхши. Шунда халқ уларнинг жирканч тусини очиқ кўриб, кимлигини таниб юради. Лосовский бўлса, ўзининг ярим шубҳали одиллиги блан беҳуда умид туғдиради. Сиз гап сиёсий тузумда эмасу, одамларда... деб уйлайсиз-да. Бундай «яхши чиновниклар» подшолик деб аталадиган қарғалар

тўдасининг ҳақиқий қиёфасини, кирдикорини кўришга халал беришади, — деди.

Абай бу гапларни жуда яхши тушунди. Илгари эшитиб кўрмаган, халққа шундай ғамхўрлик блан айтилган фикрни ҳайрон бўлиб туриб, севиhib тинглади.

Ўзига шунчалик ишонч билдириб, кўнгил сирларини гапирган Михайловдан миннатдор бўлиб ўтирарди.

— Сиз менга, бурун мен билмаган, қадам қўймаган янги оламнинг эшигини очиб кўрсатдингиз, шунчалик ишонч билдириб кўрсатдингиз. Мана бу суҳбатингиздан жуда катта сабоқ олгандай бўлдим, — деди.

Михайлов Абайнинг елкасига қоқиб, ўзининг унга оқ кўнгилли, ишончли дўст эканлигини сезди.

— Сиз сабоқни мендангина олманг, мендан кўра донороқ, мендан кўра чуқурроқ ўйлайдиган рус мутафаккирлари бор. Сиз сабоқни ўшалардан олинг. Мен сизга шундай одамларнинг китобларидан бериб турай. Рухсат этсангиз, бундан буён ўз мутолаангизни оширишда сизга ёрдам берай. Ўқишга иштиёқингиз зўр экан. Сизнинг халқингизда ўқимишли одамлар ҳали оз. Тунов куни тергов қилинган сизнинг ишингиз сингари ишлар юз берганда, халқингизга чин кўмакчи бўлиш учун кўп нарсаларни билишингиз зарур. Кўп ҳақиқат-

ни билиш шарт. Бу йўлда рус китоблари сизга яхши дўстлик вазифасини адо этади. Ишончли йўлдошингиз бўлади! — деди.

Абай Михайловнинг ўзига кўрсатган шунчалик ғамхўрлиги, самимий меҳрибончилигидан гоёят хурсанд бўлди.

— Мен ўзимни сизга дуч келтирган тақдиримдан беҳад миннатдорман. Раҳбарлик қиламан, деган ваъдангиз мен учун дўстлик, жуда катта дўстлик! — деди.

Шундан кейин Абай ҳар уч кунда Михайловнинг уйидан топиладиган бўлиб қолди. Уларнинг эндиги ўтиришларида суҳбат саҳро ҳаёти, ўша элнинг дарди-ҳасрати устида ҳам бўлиб турарди. Бир кун сўзлашиб ўтиришаркан, Михайлов бу йил Эралида бўлган можаронинг асосий сабабини билмоқчи бўлди. Қочқин бўлиб юрган Уролбой ҳақида сўради.

Абай унинг аҳволини Михайловга жуда ба-тафсил айтиб берди. Уролбой блан Керимболанинг бир-бирига бўлган муҳаббати ва элнинг уларга қилган зўрлигини, икки ёшнинг тортган жабру-жафосини қаттиқ афсусланиб ҳикоя қилиб берди. Ўша шафқатсиз жазо, оғир зулм орқасида Керимболанинг ўлиб кетганини ҳам айтди. Уролбойнинг эса на давлати ва на бир қўллаб-қўлтиқлагудек меҳрибони бўлмай, ғарибликда дарбадар бўлиб кетганини ҳам айтиб берди. Ҳар икки ёш-

нинг ўз тенгдошлари ичида кўзга кўринган сан'аткор, ўланчи бўлганликларини ҳам қолдирмади. Ёрдан ажралиш доғи Уролбойга жуда оғир та'сир қилиб, алам ичида ўч олишга ундаганини Абайнинг ўзи ҳамиша қаттиқ афсусланиш блан эслар эди. Чигал тугундек кўнглида сақланиб ётган ўша ҳисларни ҳечкимга изҳор қилмай юрган бўлса ҳам, бугун Михайловга ғоят усталик блан тасвирлаб берди. Ниҳоят, сўзнинг охирида Уролбой кўпларга ўрнав бўладиган, ўзининг орномусини ҳимоя қилаоладиган, иродаси кучли, серғайрат азаматлардан бири деб баҳо берди.

— Бугун унинг оти босқинчи, йўл тўсар бўлди. Ҳақиқатда у фақат улуглар учун ўғри бўлгани блан халқ учун — ҳаққоний ўч олочи, жасур йигит. Мана шундай дард ва алам орқасида босқинчи бўлиб кетган кишилар, менинг билишимча, рус халқининг тарихида ҳам борга ўхшайди. Булар улугларнинг зулмига қарши курашучи, кироий мақташга арзийдиган азаматлар эмасми? Ҳозир барча халқлар фахр блан эслайдиган одамлар эмасми? Мен, қўлимдан келса, уларни ёқловчи, оқловчилардан бири бўлар эдим. Шунга сиз нима дейсиз? — деди.

Михайлов бу ҳикояни Абайдан кўзини олмай, ҳаяжон ичида ўтириб бошдан-оёқ тинглади-да, индамасдан бироз ўйланиб қолди.

— Сиз бир гўзал ҳикоя айтиб бердингиз. Ёзу-

чи одам бўлса, шу айтиб берганларингизнинг ўзини бутун бир китоб қилар эди. Агар ҳаёт учун, айниқса жамият, ижтимоий ҳаёт учун олсак, бу кўпчиликка йўл бўладиган кенг майдон эмас. Сизнинг жамиятингиз ҳали ёш-ку. Шу сингари, ёлғиз одамнинг якка ғалаёни ўзгача бир ҳаракат-дек кўриниши мумкин, уни биламан. Броқ бир йигит блан бир қизнинг ишқ можароси халқ курашига майдон бўлаолмайди. Ўч олиш учун қочқин бўлиб босқинчилик қилучилар ўрнак бўлолмайди! — деди.

Унинг шу гапларидан ҳам, Абайга қараганда анча чуқур ўйлаши кўриниб турарди. Асосли, чуқур ма'ноли гаплар! Абай ўзининг отаси Қунанбойдан тортиб, бутун қозоқлар ичида ҳечкимдан ўзининг кам деб ҳис этмас эди. Андреевичдек адвокат ҳам ундан фақат илм жиҳатдан юқори эди. Аммо ҳаёт ва жамият ҳақидаги мунозарали масалалар устида далиллар келтириб тортишув олиб боришда Абайнинг ўзидан у қадар олисга боролмас эди.

Абай шу ёшга келиб, Михайловдек чуқур мулоҳазали, ҳарнарсасага ақли етадиган, ижтимоий онги ўткур ва юксак бўлган одамни кўргани шу эди.

Ўролбой воқиясидан кейин у, ўзининг Эрали жанжалига қўшилишига Михайловнинг қандай қарашини билгиси келди. Ўзининг эл фуқаросини

бошлаб келиб Тентек Ўяз блан қаттиқ олишганини хотирлади-да, дўстининг шу ҳақдаги фикрини сўради. Михайлов ўша он жавоб берди.

— Сиз бошлаб Кошкиннинг таъирини бергансиз. Айниқса кўпчиликни йиғиб келиб, қўл остингизга жонли шоҳидларни тўплаб туриб, пайтини топиб жазолагансиз. Бу ишни чиниққан одамнинг усталик блан олиб борган тортишуви деб бйламан. Сизнинг ишингиз Уролбойнинг ишидан енгил эдими? Бунга сиёсий тус бериб, сизнинг ишингизни зўр жиноятга айлантириб юбориш жуда осон эди. Лекин сиз томондаги гувоҳ ва далиллар кучли бўлди-ю, осонгина қутилдингиз. Яна халқингизда бирлик ҳам жуда кучли экан деб ўйладим!— деди.

Шундан кейин бу ўтиришда Михайлов Абайга область ва уезд маҳкамасида сўнгги кунларда бўлган янгиликларни айтиб берди. Бу кунларда Кошкин Семей уездининг бошлиғи вазифасидан олиниб, Усть-Каменогорскга уезд начальниги қилиб сайланипти. Унинг ўрнига — Семей уездига советник Лосовский тайинланипти. У, Абайга яхши назар блан қарайдиган, «адолатли» чиновникларнинг бири. Область правлениеси Лосовскийга тез кунда уездга қарашли элларга чиқиб, Кошкин ўтказаолмай келган бўлис сайловини қайтадан ўтказишни топширипти. Абайларнинг бўлиси Чингизда, яна уларга қўшни бўлган Қўнғир Кўкшеда, Қизил Мўлада қайтадан сайлов бўлар экан.

Михайлов Абайга бу хабарларни айтиш блан бирга, энди Абайнинг Лосовский блан бирга элга чиқишини лойиқ топди. Элга зарар етказмайдиган ҳалол, яхши одамлардан бўлис қилиб сайлатишни маслаҳат кўрди.

Михайловнинг Абайга бундай маслаҳат бериши, энди унинг жуда самимий дўст бўлганлигининг шоҳиди эди. Абайнинг жони ачиб, доимо ғамини еб юрган элига энди Михайлов ҳам бирга ғамхўрлик қилабошлади.

Шу суҳбатдан кейин Абай Андреевич блан сўзлашиб, у орқали Лосовскийга боғланишди. Ўяз сайловга чиқиб кетаётганида бирга чиқишга қарор қилди. Лосовскийнинг ўзи ҳам Абайнинг бирга чиқишини мақул кўриб, Андреевичдан айтиб юборипти. Шундай қилиб, Абай кутубхона блан Михайловнинг ўртасида яна бир ойга яқин юрди. Гап шундай бўлгандан кейин, Эрбўл блан Боймағамбет ҳам элни соғинганини кўп айтмайдиган, шаҳарнинг иссиғи блан чангидан аввалгидан кўра камроқ нолийдиган бўлишди.

Абайнинг кўп куни Иртишнинг у юзидаги Керимнинг уйида тинмай мутולה қилиш блан ўтса ҳам, Эрбўл блан Боймағамбет уни баъзан қўярда-қўймай Иртишнинг бу томонидаги Тинибой уйига олиб келишарди. Салтанат ҳали ҳам онаси блан ўша ерда эди. Абай бўйи етган қиз блан иккинчи марта яна Макишнинг холи уйида учрашди.

Қизнинг онаси блан Макишни қўшнилар меҳмонга айтиб кетган, уй холи қолган бир кеч эди. Эрбўл Абайни жўрттага шу пайтни мўлжаллаб олиб келдими ёки тасодифан шундай бўлдими, ҳарҳолда уйда ёлғиз қолган Салтанат блан бемалол ўтириб эркин сўзлашгудек фурсат топилди.

Дераза олдидаги катта сандиқ устига ташлаб қўйилган гилам блан қалин кўрпачада иккови қатор ўтириб узоқ сўзлашди. Эрбўл блан Боймағамбет уларни қўриқлаб, уйдаги хизматкорларни гапга тутиб, бошқа уйларда чалғитиб юришди. Абайнинг шу қиз блан холи ўтириб, бир нафас эркин суҳбатлашувини Эрбўл чин юракдан истар эди.

Лекин дўстининг нияти шундай бўлишига қарамай, Абай қизни ўша дастлаб холи учратгандан кейин ўзини тутишга аҳд қилиб, ҳали ҳам шу аҳдида турган эди. Уй ичидаги қоронғилиқ қуюқлашиб, кечки майин шабададан деразанинг пардаси аста тебраниб турарди. Ёшлар уйга чироқ ёқилишини истамагандек ўтиришарди. Қош қорайиб, қоронғи тушди, дераза ёнида ўтирганларни ўткинчиларнинг кўзи илғамайдиган бўлди. Абай энди пардани қайириб, дераза ёнидаги баланд каравотнинг бошига ташлаб қўйди. Эрта кўтарилган сарғиш тўлин ой нури уйга тушиб, қизнинг гулгун юзига тиниқ, оппоқ нур сочиб, шу'лалантирди. Абай қизнинг рўпарасида ўтирганди. Унинг ҳам

қирра бурни, катта-катта кўзлари, қалам қошлари, қуёшда қораймаган, ажин тушмаган оппоқ, кенг пешонасига ой шуласи ёрқин нур бериб турарди.

Бугун қиз йигитни гўё эски қадрдони, яқин одамидек ҳис этиб, ўзи очилиб гап бошлади. У Абайнинг уй ичларини, оиласини, элдаги ёрини сўради. Гап орасида Абайнинг узоқ вақт шаҳарда туриб қолгани, у ердагиларни интизор қилиб қўйгани, ўзининг ҳам уларни соғинган бўлиши кераклигини одоб блан илова қилиб ўтди.

Абай ўзининг севгилиси Айгеримни кўп ўйлашни яширмади. Бу ҳақда гапни қисқа қилиб, болаларини ҳам бирма-бир айтиб берди. Айгеримга ўйланиши ўз ҳаётида энг мушкул ва оғир масалалардан бири бўлганини ҳам сездириб ўтди. Сўнг Салтанатдан унинг ҳаёти, ҳозирги аҳволи, келажакдаги орзулари ҳақида сўради. Қиз бугун Абай олдида сир сақлашни истамади. Узун-узон нафис бармоқлари блан сочпопугининг ипак шокилдаларини дам ҳимариб, дам ўриб ўтириб, қалбидаги бор дардини Абайга изҳор этди. Қизнинг катта-катта қуралай кўзларида порлаб турадиган аланга гўё аллақайларга кетди-ю, аста сўниб ғойиб бўлди... Ба'зан кўзларини қисинқираб қарагандagina ўша соф жозибанинг билинар-билинемас сўник шуласи акс этиб қоларди. У Абайдан кўзларини олмай сўзлар, кўриб юрган эл йигитларидан ўзгача сезилаётган бу дўстига, ўзига ишонгандек

зўр ишонч блан боқарди. Салтанат ўз қалбидаги хафагазак бўлиб, мудом хотирини паришон қилиб турадиган дардларини ғамгинлик блан очабошлади.

— Мен ҳам ихтиёрли, ҳам ихтиёрсиз қафасда, тутқунда ётган бир бечораман. Кўплар буни билмайди. Исмим Салтанат, юриш-туришим озод, босар-турарини билмайдиган, эркаларнинг эркасига ўхшайман. Ихтиёрли қафас деганим шу. Лекин аслида, бизнинг элда, туйғун, лочин боқадиган овчилар ҳали ўргатиб бўлмаган қушларга ишонмай, оёғига узун ип бойлаб учирishaди-ку, менинг озодлигим ҳам шу хилдаги озодлик. Эрта-индин бировнинг хасми бўлиб, бошим боғланиб кетиш олдида турибман. Шу йил кузда бўлажак куёв биринчи марта келмоқчи. Унинг ким эканлигини, қанчалик йигитлик заковати борлигини яхши билмайман. Кўп эшитгандирсиз, қозоқларда дарди ичида кетадиган қизлар озми? «Унга кўнглим йўқ, бошқа кимга берса ҳам розиман. Шундан мени озод қилсин» деб отамга, ўз онамдан ҳам, мана бу кичик онамдан ҳам икки марта айтдириб кўрдим. Розилигини ололмадим. Ёлғиз қизман. Туғилганимдан бери кафтига солиб, шунга гард қўнмаса экан, деб ўстирган отам-онам — уям эди. Ҳали ҳам бошқа тўғриларида асти ра йимни қайтаришмайди. Лекин қисматим шу бўлгандан кейин, ўз уйим ўзимга қафас бўлди. Келгусини ўйладим дегунча умидим

Биратўла узилади. Ҳатто ҳаётдан ҳам, бор умидларимдан ҳам воз кечишга тайёр бўлган онларим кўп бўлади. «Ё раббий, менинг бошимга хўрлик, тубанлик нўхтасини солгунча жонимни олсангчи, асти ўкинмайман, нолимайман!» деб тонг отгунча йиғлаб чиқадиган кунларим ҳам бўларди, — деб қиз нозик бармоқлари блан пешонасини ушлаб, бўртинган юзлари блан ёшлик кўзларига дастрўмолини босди.

Қиз бир нафас жим қолди-да, яна бошини кўтариб Абайга тикилганича бўғиқ ва қаттиқроқ овоз блан гап бошлади.

— Ёш қалбнинг дардларини биларсиз, Абай. Менинг ўрнимда қозоқнинг бошқа қизи бўлса: «Келгусини келганда кўрармиз. Ҳозир ўз эрким ўзимдалик чоғида, ота-онамнинг бағрида давр суриб қолай, ўзимни ҳечнарсадан тиймайман» деб юраверарди. Алам устида бор бўлганича бўлар деб енгилтаклик блан ҳархил юришларни ғанимат биладиганлар ҳам бор. Мен шўрликнинг ҳеч бўлмаса қўлимдан шу иш ҳам келмайди. Бу кўнглимдаги эшикка катта қулф уриб, ўз қўлим блан ясаган қафасим. Келгусидан чўчишим, даҳшатим шу қадар кучликми дейман, ҳечбир ўйин-кулгига бир нафас бўлса ҳам очилиб ёзилиб, жоним-дилим блан берилаолмайман. Ҳамиша олдимда беш кундан кейин мени ютадиган бир зиндон ёки бир бўмбўш олам турганга ўхшайди. Илон авраётган тўрғайдек қанот қоқиб туриб, ўша дамига тортаётган

қоронғи зиндонга қулаб кетадиганга ўхшайман, холос. Ба'зан ялт этиб қалбимда бир қувонч пайдо бўлиб, ўзимни ўзим биронта ёшга қизиқтириб, кўнгил қўябошлайман-у, яна тўсатдан қайтиб, турган жойимда тўхтаб қоламан! — деди.

Қиз яна сукут қилди. Икки ёш анча вақтгача жим қолишди. Абай шу дамгача ўзи эшитиб келган ёш қалблар дарди ичида шу сингари назокат блан шунчалик та'сирли, юракка бориб тегадиган қилиб айтилган дардни эшитмаган эди. Фақат бир русча китобда кимнингдир ниҳоят ёрилиб, бор ҳақиқатни очишга қарор қилиб, ўз ҳаётидаги яширин сирларни, аламли дардларни софдиллик блан изҳор этиб келиб: «Бу менинг исповедим» деганини ўқиган эди. Ҳечкимга изҳор этилмайдиган, фақат ўлим олдидан айтиладиган, яна бир мартагина ошкор этиб, шу блан тамоман сўниб кетадиган юрак китобининг тили шундай бўлса керак. Абай бироз эгилиб, қизнинг икки қўлини ушлади. Қизнинг иссиққина, ипакдек мулойим, хиёл терчиган қўлларини бир нафас қисиб турди-да, юзларига босди. Сўнг бармоқларининг учидан ўпди. Қиз астагина қўлини суғириб тортиб олди. Унга раҳми келган йигитнинг қалби ҳам қизнинг аламли дарди блан ғурбатга тўлиб кетди.

— Азизим Салтанат. Ҳаётимда шу кунга қадар юрак дардларининг сиз айтганингиздек асти эсдан чиқариб бўлмайдиган қилиб айтилганини

эшитганим йўқ эди. Сизнинг бу қадар ишонч блан тўғриси айтишингизга тўғри жавоб беришдан бошқа гапнинг ўрни йўқ. Бир оғиз сўз блан тўғриси айтмай, ёлғон айтадиган бўлсам, катта гуноҳ қилган бўламан. Мен сизга кўнглимдаги бор гапнинг тўғриси айтишим шарт, деб биламан! — деди.

Қиз астагина қўзғалиб қўйди. Борлиғи блан йигитга яқинлашиб, хиёл эгилди. Шу ҳаракати блан бугун Абайдан фақат тўғри жавоб кутаётганини билдирди. Абай гап бошлади.

— Сиз севмаслик азобини тортаётирсиз, Салтанат. Мен — ўз ҳаётимдаги, қабрга ҳам бирга кетадиган севгимнинг дардини тортаётирман. Шу кунга қадар бир он ҳам хира тортиб, унутилмайдиган юрак тонгим бор эди. У тонг — озгина вақт давр сурган икки интизорнинг ҳаёти эди. Менга насиб бўлмай, ой ботгандек ботиб кўзимдан пинҳон бўлган севгилим! Чин ма шуқам — Тўғжон эди. Айрилганимга кўп вақтлар бўлди. Лекин шу онга қадар ҳатто хиёл жилмайиб кулишигача мудом кўз олдимда. Кўришган, учрашган чоғимиздаги озми, кўпми, ёки шодланиб, ёки зорланиб айтган гапларининг ҳаммаси юрагимда, гўё ўз қоним блан ёзилган васиятномадек сақланади. Ўша Тўғжондан айрилиб, ҳажрида алам тортиб шеър ёзиш, куйлаш блан юрган чоғимда айтган бир мунгли созим сизга эшитилипти. Макиш уни сизга жуда ма қул бўлди деб айтган эди! — деди.

Абай бир вақтлар Салтанатнинг илтимоси блан унга Макиш айтиб берган «Ярқ этмас қора кўнглим...»ни эслатиб ўтди. Гап шу ерга етганда, қиз ўша куйни хотирлаб, бош ирғаб кўзларини хиёл қисди-да, ўйланиб қолди. Қиз бошини эгаркан, қулоғидаги олтин исирғасининг ҳарбир но-зик шокиласи: «биз биламиз, шоҳидмиз, эшитган-миз» деяётгандек бирга эгилиб, силкиниб тасдиқ-лади. Абай сўзида давом қилди.

— Қалбим қовишмайдиган бир жонга тақдир қовиштирди. Бирнеча севикли боланинг отаси бўлдим. Лекин ўша дард, ўша аламинни унута-олмадим. Тўғжонни ўйлаб, тушимда кўраётган эдим. Борлиқ блан йўқлик орасида уйқу элитиб кўзим илиниб кетган бир вақтда, худди Тўғжонга ўхшаш бир қиз, ўша Тўғжон айтадиган куйни айтиб келиб уйғотди-да, мени ўша юпатди. Шод-лигим ҳам, куйлайдиган куйим ҳам, эндиги ҳаё-тимнинг суянчиғи ҳам, ҳаммаси ўшанинг ўзи бў-либ қолди. Соф севгимизнинг шоҳидидек бўлиб ўзгача гўзал бир бола тугилди. Ҳозир одамлар-нинг назарида, мен шаҳарда сабабсиз узоқ туриб қолгандай кўринсам ҳам, Айгеримни ғоят алан-гали ҳислар блан соғинаман! — деди.

Абай шу гапларни айтди-ю, жим бўлиб қолди.

Салтанат бир қадар бўшашиб, ранги ўчган ҳолда ерга қаради-да, Абайга раҳмат айтаётган-дек, та'зим қилиб, бош эгди. Ҳар иккови ўз кўн-глидаги дардини очиб айтишганда ҳамдард чи-

қишди. Ортиқча дардлашишнинг хожати ҳам йўқ эди. Қиз учун Абай танҳо ўзига боғлиқ бўлмагандан кейин кўнгли таскин топмайди. Абайда бўлса енгилтак юриш-туришларга қизиқиб Айгеримга ёлғон айтгудек, бунга ярим ва'да бергудек ихтиёр йўқ. Ундай қилишни истамайди. Авахта эшигини ўз қўли блан очиб, ўз замонасидаги қозоқларга ғайри табиий кўринадиган бир одамгарчилик қилиб келган шу Салтанат эди. Шу ҳолатлар бу кунда элдаги йигитлардан бошқача бўлиб, янги фикр эгаси бўлиб келган Абайга қудратли амр қилиб, ўзини тутишга мажбур этди.

Шунинг блан ҳар иккови ҳам юрак дардларини очишни тўхтатишди. Ўз-ўзига сабр бериб донолик блан ўзини тутиб олган Салтанат, Абайга энди дўстона бир оҳангда иккинчи тилагини айтди. Ёнида турган дўмбирани Абайга узатиб:

— Ўша куйни ўзингиз астагина, фақат менинг ўзим учун айтиб беринг!—деди.

Абай дарҳол дўмбирани қўлига олиб: «Ярқ этмас қора кўнгилим»ни даставвал Тўғжонга айтилган сўзлар блан куйлаб берди. Кейин куйни ўзгартмай туриб, шу ғамгин кечни қўшиб куйлайбошлади.

Сиполик блан бошлаб, чин кўнгилдан айтилаётган янги сўзлар блан мунг тўкди... Ёруғ ой шу'ласи остида нурли чехраси блан ишонч билдирган дўстига кўнгил сирларини очди. Шу ёш-

нинг қайғуси асти унутилмас. Шоирнинг сози кўп йиллар давомида чертар, қарздор дўстининг қалби уни асло унутмай, ўзгартмай кўп йиллар давомида сақлар. Айрилишиб, нома'лум йўллар блан кетганларида ҳам йигитнинг хотирида умрбод қоладиган, орзу қиладиган азизи бўлар. Сирларинг четга фош этилмас. Юракда бир ҳовуч жавҳардек сақланар. Очилмагани учун ҳечқачон ўз қиймати ва фазилатини йўқотмас... деб, юракдан айтилаётган янги ше'р, янги соз тўлқинланди.

Бу томондан бирор ишора бўлишини кутиб, даҳлизда ҳаракатсиз ўтирган Эрбўл, Абайнинг куйлаётган товуши эшитилгандан кейин Боймағамбетга буюриб, шам ёқдириб келди. Абай ўланини тамомлаб қолган пайтда, Эрбўл шам кўтариб уйга кирди.

Эрбўл ҳали чиқиб кетаётган чоғида Абай блан қиз дераза олдидаги сандиқда қандай ўтиришган бўлса, ҳозир ҳам ўша тахлитда ўтиришарди, унинг устига, Абай бамайлихотир ўтириб куйлаётир. Юзида Эрбўл кутгандек ўзгаришдан дарак ҳам йўқ. Эшикдан кириши блан икки ёшга, буларни худди энди кўргандек ҳайрон бўлиб назар ташлаган Эрбўлга ёшларнинг бу тахлитда ўтириши ҳам, чиройлари ҳам унча ма'қул бўлмади. У кутганича чиқмади. Уйга шам келтирилгач, Боймағамбет ҳам кирди. Ёшгина оқсоч хотин чойга дастурхон ёзабошлади. Бироздан кейин Макишлар ҳам келишди.

Эндиги ўтиришда Абай блан Эрбўл дам якка-ма-якка, дам қўшилишиб кўп ўланлар айтишди. Меҳмонга келган аёлларнинг, айниқса мезбон Тинибойнинг катта хотинининг илтимоси блан бу иккови аёллар мажлисини қизитиб кўп хизмат қилишди. Бу суҳбат давомида Салтанат индамай ўтирди. Фақат тўбқутили йигитларнинг Тўқай бўйи элида айтилганидан бошқачароқ қилиб айтадиган куйларига ўзгача ихлос блан қулоқ солди. Сипогарчилиқни сақлаб, вазмингина ўтирди. Фақат тарқалиш вақтида, уй кўпчиликдан холи қолган бир пайтда, Эрбўл блан Боймағамбетнинг олдида:

— Шу кечнинг қандай ўтганини билмай ҳам қолибман. Назаримда, кўз очиб-юмгунча, бир лаҳзада ўтиб кетганга ўхшайди. Ҳечқачон ёдимдан чиқмас. Кўнглимда олқишдан бошқа гап йўқ. Орқангиздан аллакимларнинг биттаси бўлмасангиз керак, деб ўйлар эдим. Етишаолмаганим учун ўкинмайман, сизга бахт тилайман, умрингиз борица бахтли бўлинг! — деди.

Абай қизнинг нақадар иродаси кучли, нақадар зийрак эканлигини яна равшанроқ кўрди. Индамасдан қўлини кўксига қўйиб бош эгди, сўз қотмади. Шу блан ҳаммасини билиб ўтирганини англатди. Йигитнинг ҳозирги ҳолатни сўз блан уқдиришга уринмагани Салтанатга ҳам ма'қул тушган эди. У энди нурли кўзлари ёшга тўлиб,

киприк қоқмай, дераза олдида Абайнинг орқасидан узоқ вақт қараб қолди.

Абайнинг элга жўнайдиган вақти яқинлашиб қолди. Сўнгги вақтларда у деярлик ҳар куни Михайловнинг уйига борар, унинг блан тез-тез кўришиб турарди. Иртиш дар'ёсининг бу томонидан қайтиб, яна дўстининг уйига қараб кетди. Эшикни Михайловнинг ўзи очди. Унинг эғнида оқ канопдан тикилган юпқа ёзлик кийим. Ёқаси очилиб, кўкрагининг туки хиёл кўриниб турарди. Қўлида кўтариб юрган китобини ўқиганича келиб қарши олди. Абай блан кўришар-кўришмас қўлтиқлаб олди-да, ўзининг хонасига олиб кетаётди:

— Қунапбоев, мен сизга рус ёзучиларининг китобларидан ташқари яна кейинги ўтиришларимизда сўзлашган бошқа фанларга оид бирқанча китоблар ҳам топиб қўйдим! — деди.

— Қайси фанларни айтаётирсиз, Евгений Петрович?

— Умумий тарихдан. Европа тарихидан Яна географиядан. Қандай бўлмасин сиз шу йил ўқиб чиқишингиз зарур бўлган китоблар. Ярмини ўзим топдим. Яна бирқанчасини Гоголь кутубхонасидан, Кузьмичдан оласиз. Сизга атаб топдириб вақтинча олиб кетишингиз учун тайёрлаб қўйдим. Ўшани бориб оласиз! — деди-да, яна бир нафасдан кейин ўзи гап бошлаб:

— Менинг билишимча, сиз тарихдан унча-

мунча хабардор бўлсангиз керак. Тарих илмлар-нинг онаси-ку.

✓ Абай:

— Мен тарихдан фақат ислом тарихини, уни ҳам мадрасада дарс сифатида эмас, ўзимча ури-ниб-туртиниб бир ўқиган эдим. Лекин, Евгений Петрович, сиз блан учрашганимдан буён менинг шу кунга қадар илм деб, йиғиб-териб юрганла-римнинг ҳаммаси ўз салмоғини йўқотиб қўйди. Назаримда тутунгами, буғгами ўхшаб, учиб кет-гандай бўлаётир. Уша ўқиган тарихимни бир асосий илмга ҳисоблашга ҳам иккиланиб қол-дим, — деди.

Михайлов бу гапга кулди-да:

— Ундай бўлса, мен сизга айтайми, ислом тарихи ҳам — билим, катта билим... Фақат қан-дай тарихчи ёзганлигини фарқ қилиш керак... — деб, Михайлов бугун шарқ халқлари, шарқ ҳа-қида Абайни ғоят ҳайратда қолдирадиган кўп қизиқ янгиликларни айтиб берди. Шарқ халқла-рининг маданияти бутун дунё ма'рифатининг ривожланишига, инсон фикрининг ўсишига кўп асрлар давомида кўп озиқлар берган. Қадимги антик давр блан Европадаги уйғониш даври тўғрисида бирнеча юз йиллар давомида фикрий тараққиёт тўхталиб, турғунлик вужудга келган. Ана шу бирнеча асргача давом этган қоронғилик-ни ёритган фақат шарқ халқларининг маданияти эканлигини айтиб ўтди. Қадим замон маданий ме-

росларини ўзида сақлаб келиб, бугунги маданиятли халқларга етказучилар шарқдан чиққан донишмандлар бўлганлигини эслатди. Буларнинг бугунги суҳбати шундай масалаларга кўчиш билан Абайнинг кўнглида ғоят қувонтиручи бир янги фикр туғдирди. Уни шу оннинг ўзидаёқ Михайловга айтди.

— Евгений Петрович! Тўғриси айтсам: мен кишилик жамиятининг билим ҳазинасида шарқ халқларининг ўзи бир бўлак, бошқалар билан боғланиши бўлмаган бир олам деб билар эдим. Сиз менинг сочилиб ётган, бир-бирига алоқаси бўлмаган, бир-бирига қарама-қаршидек туюлиб юрган оламларимни туташтириб берадиган кўринасиз. Аслида ҳам адолат, ҳақиқат, ахлоқ масалаларида жамиятнинг манфаатини йўқловчилар озми? Ҳарбир замон, ҳарбир давр ва ҳарбир халқнинг насллари манфаатини, инсоният бахтсаодатини ўйлайдиган насиҳатгўй устозлари, ғамхўрлари бўлади. Гарчи: «Улар турли тилларда сўзлашган бўлсалар ҳам, туб мақсадга келганда, бир оқимга қуюлиб бирлашмоғи керак-ку» деб, ўзимча тахмин қилиб юрар эдим. Менингу шу кунга қадар «одамгарчилик» деб ишониб келган тарбиям, олган таълимим сиз билан мени осонгина таништирди. Бизларни шунчалик тез яқинлаштирган ҳам ўша бутун халқлар баҳам кўриб келаётган башарий хазина бўлди. Шундан биримиз тўла баҳраманд бўлсак, биримиз оз бўл-

са ҳам тотиб кўришимиз орқасида юзага келди! — деди.

Михайлов Абай қўзғаган бу масалалар устида асосли ва чуқур мазмунли фикрлар баён қилди. Михайлов ўзининг бугунги қиёфаси, кенг пешонаси, ўйчан катта кўзлари, силлиқ қилиб таралган узун қўнғир соқоли блан-улуғ олимларга, доноларга ўхшарди. Бугун у Абайнинг назарида гўё бир файласуф устоздек кўринаётган эди. Узоқ суҳбатдан кейин Абайга тушунарли қилиб, унинг шу кунга қадар ислом ҳақида ўқиб келган билимлари тарихий билимга киришини аңлатди. Суҳбатнинг охирида Абайни янада ҳайрон қолдирадиган бир гап гапирди. У Абайнинг ўз халқи тўғрисидаги гап эди. Қозоқ халқи тарихида ҳам бу кунгача илм оламига ма'лум бўлмаган, балки Абайнинг ўзи ҳам ҳозирча қадр-қимматига етмайдиган фикрий хазинаси бордир, деди. Қозоқларнинг ҳам инсоният оламидаги фан ва маданият мулкига қўшилиши керак бўлган, ҳали ер остида ётган соф олтиндек сақланиб келаётган қимматбаҳо мероси бўлиши шубҳасиз, деди.

Абай бугунги суҳбатдан кейин Михайловни ўзига аввалгидан ҳам яқин ҳис қилди. Уни ўзига яқин қариндош, оға қиладиган юксак ғояларини аңлади: Хайрлашиб кетаётганда Михайловга:

— Бугун мен сизни ўзгача фазилатларингиз

блан яна ҳам яхшироқ танидим, Евгений Петрович! Мен сизни фақат рус халқининг илғор ғоялари блан ма'рифатини ўзида сақловчи одам деб билар эдим. Ўзимни бўлса, бошқа бир ўлкадан, сиздан узоқда ётган, сизга ёт бўлган саҳродан келган одам деб ҳис қилар эдим. Қараб турсам, мана сиз ҳозир мени худди қўлимдан етаклаб, баланд довон устига чиқариб турганга ўхшайсиз. Барча давр, бутун замонларнинг, ҳамма халқларнинг маконини—қароргоҳини, адир ва водийларини кўрсатдингиз. Йироқдан бўлса ҳам одам боласи борки, ҳаммаси—гарчи бир бирига узоқ бўлса-да, қардош эканлигини англатдингиз. Энди билсам, маданият олаmidан бегона халқ йўққа ўхшайди. Сиз менинг Тўбуқтимни ҳам ўша катта йўлдан четга чиқариб қўймадингиз. Шунини эшитиб, шодлигим ичимга сиғмай кетаётир. Мана шунини англаш менинг энг катта ўлжам бўлса керак! — деди.

Михайлов хандон ташлаб кулиб юборди-да, келиб Абайнинг елкасидан қучоқлаб, бир қисиб қўйди.

— Қунанбоев! Бизнинг дўстлигимиз ҳар иккимизга ҳам яхши натижалар берар, деб умид қиламан. Фақат кутубхонадан, Кузьмичдан қўлимни тортмайман, деган ва'дангизга вафо қилинг! — деди-да, самимий дўстларча Абай блан хайрлашди.

Шу гал Абайнинг Семейдан бир арава қилиб

олиб келган ўлжасининг қоқ ярми Михайлов айтган ёки ўзи топиб берган китоблар эди.

Лосовский сайлов ўтказган саҳрога чиқиш олдидан Михайлов ўша Лосовский блан Андреевичнинг уйида учрашди. Уша ерда Михайлов кўп хурсанд бўлиб, ўзини ҳайратда қолдирган саҳро йигити ҳақида гап очиб:

— Қунанбоевнинг илмга интилиши, илмга бўлган талаби ғоят зўр. Бу иш—ба'зан ҳали камолга етмаган элининг борлиги блан берилиб, чин кўнгилдан қунт қилиб илм ёғдусига интилишини кўрсатади. Илмга нақадар ташна эканлигини билдиради! — деган эди, афтидан, Лосовский бу тўғрида Михайловга қараганда бошқачароқ фикрда кўринди.

У:

— Евгений Петрович! Ёлғиз унинг талаби — бутун халқ талабини кўрсатмас, дейман. Халқини олсак, бу эл ҳали рус маданиятига «шу қадар зўр эҳтиёжим бор» деб англаган, уйғонган халқ эмас. Агар Қунанбоевнинг ёлғиз ўзини айтаётган бўлсангиз унинг йўли бошқа, лекин унинг илмга чанқоқлигида, ёши улғайганда келиб, илмга уринадиган одамларнинг ҳаммасида бўлади-ган эҳтирос бордир! — деди.

Михайлов блан Андреевичнинг мақсади шу гал Лосовскийга Абайни яқинроқ таништириб юбориш эди. Шу пият блан яна ўзининг синчиклаб кўрабилиши, ҳақиқатпарварлиги орқасида

қандай фикрга келганини айтиб келиб, Михайлов хулоса чиқараркан, сўзининг охирида:

— Қунанбоевда мени қизиқтирадиган бир фазилат бор. Кўп марта ҳамсуҳбат бўлдим. Бутун фикрини билдим. Шунда унинг оғзидан: «Адолат, халқ, халққа ҳалол хизмат» деган гап кўп чиқади, яна шу фикр унинг бутун руҳини қамраб олган. Ўзи шуни одамгарчилик йўли деб билади. Саҳро вакилларининг оғзидан бундай гап чиққанлигини сизлар ҳам кўп эшитмаган бўлсангиз керак. Албатта сизлар менга қараганда қирғиз саҳросини, халқидаги одамгарчилиқни, уларнинг хусусиятларини яхшироқ биласиз. Лекин мени шу одамдаги гуманизм қизиқтиради. Бу одамнинг истиқболи қандай бўлишини билишга жуда қизиқаман! — деди.

Абайнинг ўзига айтмаган бўлса ҳам, бу кунларда Михайловнинг у ҳақдаги фикри мана шундай эди. Андреевич Михайловнинг гапига қўшимча қилиб Лосовскийга:

— Сиз қирғиз управительларини уқувсиз, ғўр, тушунчаси тубан, муттаҳамлар деб биласиз. Ўша мансабга лойиқ одамларни ўзи яхши биладиган саҳродаги турғун одамлар ичидан Қунанбоев сизга топиб берса... Сиз бир гал ўшаларни сайлаб, синаб кўрсангиз қандай бўлар экан? — деди

Лосовский бу фикрга норозилик билдирмади. Балки уни назарда тутишни билдириб, бош ирғаб қўйди-ю, фақат:

— Қирғизнинг уруғ бошлиқлари бизнинг маҳкама ходимлари учун эмас, ҳатто Қунанбоевнинг ўзи учун ҳам қийин жумбоқ бўладиган кишилар. Мен аввалгиларга қараганда кейингилари мутлақо бошқача бўлиб, сахро ҳаётига бирор янгилик киргизиб, тўғри йўлга солиб юборади, деган ишончдан ҳозирча хорижман. Унсиз ётган бепоён қирғиз саҳроси, ўзим билган ўша сахро бўладиган бўлса, машаққати кўп беҳад мушкул сахро. Майли, бир тажриба қилиб кўрайлик. Натижасини бир-икки йилдан кейин сизлар Қунанбоев блан шодланиб кўраолсангиз, мен шунга тилакдош бўлайин. Броқ ўзим яхши натижа беришга ишонаман деб айтаолмайман! — деб, салмоқ блан истеҳзо аралаш кулди-да, гапининг охирини мансабдорларга хос мағрурлик блан тамом қилди.

Бирнеча кун ўтгач Лосовский сайловга чиқди. Абай блан Эрбўл яйловдаги овулга, Чинғизга хабар бергали Боймағамбетни юбориб, ўзлари Лосовский блан бирга Қизил Мўлага кетишди.

Лосовский бу гал Андреевичнинг уйида берган ва'дасининг устидан чиқди. Қизил Мўла, Қўнғир, Кўкше, Чинғиз бўлисидек уч бўлисининг сайловида Абайни бир қадам нари юбормай, ёнида олиб юрди. Ҳамма ерда буларни ша'ни-шавкати блан кўп янги уйлар тикиб, қанча-қанча моллар сўйиб, зиёфатлар бериб, очиқ чехра блан кутиб олишди. Лосовский бу элларга Абайни ҳурматли одам сифатида таништирди.

Абай, уч бўлисининг сайловига йиғилган элга бу сафар ғоят эътиборли, зўр обрўй қозониб кетган кишидек кўринди. Эл-юрт уни бамисоли бир советник деб биларди.

Бу ишга Абай бош қўшгани учун бўлислик, бийлик, кандидатлик учун бирор ерда чурқ этиб жанжал кўтарилмади. Ҳамма ерда ҳам Абай аввало ўша элнинг эс-хушли, ҳалол одамлари билан маслаҳатлашиб олиб, шундан кейингина Лосовскийга: «Фалончини тайинлаш мумкин» деб, кўрсатилган одамнинг номини айтарди. Ўша одамларни ўтказарди. Шаҳарда юрганида, аввалги тажрибаси бўйича саҳро одамларига ярим ишонч билан қарайдиган Лосовский шу гал бир ойлик сафар мобайнида Абайни ўзига яқин тутиб, яхши билиб олди. Анчагина ҳурмат ҳам қиладиган бўлди. Сайлов кунларида ба'зан Абайга ҳазил қилиб.

— Ибрагим Қунанбоевич! Мен сизнинг маслаҳатингизга кириб кўрсатган одамларингизни тасдиқлайвераман. Брок, шу сайлаган одамларингиз ҳам аввалги бўлислардек порахўр, зўрлик қиладиган, ёлғон приговор берадиган, эл жанжалига бошлиқ бўладиган хиёнаткорлардан бўлиб чиқса, жавобини ўзингиз берасиз. Дўстларингиз Михайлов билан Андреевич олдидаги масъулият сизга юкланади, — деб кулар эди.

Бу ишдаги жавобгарлик ўз гарданида эканини, уларнинг олдидагина эмас, халқ олдида жа

юбгар эканини ўйлагани учун, Абай бу гал мана шу уч бўлисга ҳечкимнинг ҳаёлига келмаган уч ёш йигитни сайлатди. Улар бўлисликка талабгор бўлмаган кишилар эди. Чинғиз элига Абайнинг ўзи блан тенгдош, ёшлик чоғидан бери унинг одамгарчилигини, фе'лини ўзи яхши биладиган қадрдон дўсти, Тўғжоннинг акаси Аслбекни кўрсатди. Қунанбой авлодини, Ирғизбой уруғини норози қилиб, Абай ўз элининг бўлислигини ўша Аслбекка олиб берди.

Қўнғир Кўкше элига бўлис бўламан деб, моли-дун'ё сарф қилиб, олишиб келаётган ҳам бой, ҳам ўжар, зўравон, ёш бўри — Абенни сайлатмай, унинг ўрнига «мўмин, эсли йигит» деб Шимирбой деган йигитни сайлатди.

Қизил Мўлага бўлса — бўлислик хоҳламайдиган, Абайга «умрбод самимий, тилакдош ини "таман» деб юрган Исҳоқни сайлатди. Қунанбайнинг бу ўғли Абай блан бир онадан туғилган эди. Аммо Қунанбой уни Қудойбердига ини бўлган, деб ёшлигидан Қункенинг қўлида тарбия қилдирган. Кейинчалик Исҳоқ кўпинча Такежоннинг пинжида бўлиб, фақат шу сўнгги йиллардагина Абайни софдил оға деб, чин кўнглидан дўст тутишга қарор қилган эди. Бир онадан туғилиб, бошқа бошқа ҳаёт кечириб келиб, энди эси кирганда беғараз кўнгил блан топишган жигар бўлгани учун Абай шу Исҳоқни кўрсатди. Шу

кунга қадар яхши танишлиғи бўлмаган Матай элига Исҳоқни овули блан кўчириб келиб, шу элда бўлислик вазифасини адо этишни топширди.

Шу йил кўкламда Эралида тўсатдан чиққан ғалаёндан бошланиб кетган «Абай блан улугнинг тортишуви» ҳозирча шу йўсинда тамом бўлди. Абай енгиб чиққандай бўлиб, унинг халқ ўртасидаги обрўи яна ҳам ортиб кетди.

